

Γιάννης Βελούδης

ΓΕΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ Ι

Γενικά χαρακτηριστικά της γλώσσας

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΕΚΔΟΣΗ: ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2008

Ηλεκτρονική μορφή των σημειώσεων για το μάθημα ΓΛΩ 301 του Α' εξαμήνου του Τμήματος
– συνυπήρχαν επί σειρά ετών με τις αντίστοιχες σημειώσεις του Α.-Φ. Χριστίδη σε κοινό τεύχος,
έκδοση της Υπηρεσίας Δημοσιευμάτων του ΑΠΘ
με μικρές, σποραδικές, προσθήκες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η γλωσσολογία ορίζεται από τα εγχειρίδια σαν επιστημονική μελέτη της γλώσσας. Τι σημαίνει όμως «επιστημονική μελέτη»; Κι ακόμη, τι είναι «γλώσσα»;

Μια πλευρά της απάντησης στο πρώτο ερώτημα έχει ως εξής: προκειμένου να χαρακτηριστεί μια μελέτη **επιστημονική**, αναγκαία συνθήκη είναι να βασίζεται στην **αντικειμενική** καταγραφή-και-μελέτη των φαινομένων· στη διαδικασία αυτή δεν έχουν θέση οι αισθητικές, κοινωνικές, πολιτιστικές, εθνικιστικές, προκαταλήψεις του ερευνητή / της ερευνήτριας.

Η πρόνοια **επιστημονική** (μελέτη) του ορισμού που σήκωσε την αυλαία της Εισαγωγής μας παραπέμπει λοιπόν στην **αντικειμενικότητα**, ανάμεσα σε άλλα. Αξίζει να σταθούμε στη σημασία αυτής της ιδιότητας· και μάλιστα, μεταφέροντας για λίγο τη συζήτηση στο πεδίο των ιδίων των ομιλητών/ομιλητριών – για τις ανάγκες της μπορούμε να τους λογαριάσουμε σαν ανενημέρωτους φορείς **γλωσσικών στάσεων** που βαραίνουν ακριβώς οι παραπάνω προκαταλήψεις.¹

Η γλώσσα μας είναι ανά πάσα στιγμή διαθέσιμη, «δική μας» από τότε που θυμούμαστε τον εαυτό μας· ένα απλό [!] «εργαλείο» καθημερινής χρήσης. Αυτή η πρακτική εξοικείωση εξαφανίζει κάθε επιφύλαξη σχετικά· και το “μιλώ καλά τη γλώσσα μου” μπορεί να διολισθήσει λαθραία

¹ Για τους ενημερωμένους φορείς τους βλ. την κριτική παρουσίαση των «ιστοριών της ελληνικής γλώσσας» από τον Τάσο Χριστίδη στον Πρόλογο του τόμου Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.) *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας. Από τις αρχές ως την ύστερη αρχαιότητα*, ΚΕΓ – Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών: Θεσσαλονίκη 2001. Περιορίζομαι σε ένα μόνο μικρό παράθεμα-προτροπή για να τον συμβουλευθούμε:

Η σημερινή νεοελληνική πραγματικότητα έχει ανάγκη –ίσως περισσότερο από κάθε άλλη φορά– μιας προσέγγισης στη γλώσσα και την έρευνά της που να σέβεται τη **συστατική ιστορικότητα** του φαινο-

στο “μιλώ καλά για τη γλώσσα μου”. Όσο παρούσες είναι όμως οι προϋποθέσεις για το πρώτο άλλο τόσο λείπουν από το δεύτερο, ανοίγοντας διάπλατα την πόρτα σε εύκολες, κολακευτικές, μυθοπλαστικές, “α-ιστορικές”, για να χρησιμοποιήσω ένα κρίσιμο όρο του Χριστίδη (ό.π.), στρεβλώσεις.

Αυτή η άγνοια ευθύνεται –μεταξύ άλλων και– για το γεγονός ότι καλούνται μόνιμα «στα όπλα» απόψεις της παραδοσιακής γραμματικής που έχει αποστρατεύσει η γλωσσολογία από τότε που γεννήθηκε σαν επιστήμη· πρόκειται για θέσεις για τη γλώσσα που έχουν περάσει μέσα μας, με τη διαδικασία του αυτονοήτου,² κατά τη σχολική μας θητεία. Δύο από αυτές, τις πιο σημαντικές, τις σχολιάζουμε πολύ σύντομα αμέσως παρακάτω:

(i) *Η γραμματική είναι κανονιστική: θέλει να επιβάλει (εξωτερικούς) κανόνες ορθής χρήσης.*

Η σύγχρονη –επιστημονική, με την έννοια που είδαμε– αντίληψη έχει αντιστρέψει αυτή την άποψη της παραδοσιακής γραμματικής. **Η γλωσσολογία είναι περιγραφική, όχι κανονιστική, επιστήμη:** προσπαθεί να αποκαλύψει και να καταγράψει τους κανόνες που –αναγνωρίζει ότι– ακολουθούν οι ομιλητές/ομιλήτριες, χάρη στην –ενδιάθετη– γνώση της μητρικής τους γλώσσας.

Και η διαλεκτική πολυμορφία, που διαπιστώνουμε γύρω μας, σε γεωγραφικό και κοινωνικό επίπεδο; Υπόκειται και αυτή ή εκείνη η ποικιλία της γλώσσας μας σε κανόνες; Τέτοια, ρητορικά, κατά βάθος, ερωτήματα ζητά να προλάβει το ακόλουθο παράθεμα:³

Είναι τόση η προκατάληψη υπέρ της πρότυπης γλώσσας στη γραπτή της μορφή, ώστε να δυσκολεύονται ιδιαίτερα οι γλωσσολόγοι να πείσουν τον απλό άνθρωπο για το γεγονός ότι οι μη-πρότυπες διάλεκτοι είναι, γενικά, όχι λιγότερο κανονικές ή συστηματικές από τις τυπικές γραφόμενες γλώσσες και έχουν τους δικούς τους κανόνες ορθότητας, εγγενείς στη χρήση των ομιλητών τους.

Δεν υπάρχουν απόλυτα (: μη υποκειμενικά), πρότυπα ορθότητας ή «καθαρότητας»: τέτοιοι χαρακτηρισμοί μπορούν να απονέμονται μόνο σε συνάρτηση με κάποιο πρότυπο που έχει επιλεγεί προκαταβολικά – με βάση τις προκαταλήψεις που είδαμε. **Είναι μύθος η ομοιογένεια της γλώσσας** (βλ. Lyons ό.π.: 24-27).

μένου. Δεν πρόκειται απλά για ένα θέμα επιστημονικής δεοντολογίας. Η βαθύτερη ηθική διάσταση του ζητήματος αφορά καίρια το παρόν. (ό.π.: 17· δική μου η έμφαση)

² Βλ. και Γ. Η. Χάρης ‘Εισαγωγή’ στον μικρό τόμο *Δέκα μύθοι για την Ελληνική Γλώσσα*. Πατάκης: Αθήνα, 11-12.

³ John Lyons, *Language & Linguistics*, Cambridge University Press: Cambridge 1981: 12. (Και στα ελληνικά: John Lyons, *Εισαγωγή στη Γλωσσολογία*. Επιστημονική επιμέλεια μετάφρασης: Γιώργος Καρανάσιος, Πατάκης: Αθήνα 1995.) Από την εισαγωγή αυτή του Lyons αντλεί σε μεγάλο βαθμό και η δική μας συνείδηση.

(ii) Η γλωσσική αλλαγή σημαίνει απαραίτητα φθορά.

Στην άποψη αυτή θεμελιώνεται σε μεγάλο βαθμό η προηγούμενη, (i). Οι γλώσσες αλλάζουν μέσα στο χρόνο σε όλα τους τα επίπεδα (φωνητικό, μορφολογικό, κτλ.). Ο ρυθμός της αλλαγής, αλλά και ο προσανατολισμός της, μπορεί να μεταβάλλεται από τη μια χρονική περίοδο στην άλλη, ή και να επιταχύνεται, κάτω από την πίεση ιστορικών γεγονότων μεγάλης εμβέλειας (πβ. τους ιδιαίτερους ιστορικούς λόγους που οδήγησαν στη διαμόρφωση της ελληνιστικής κοινής ή τους επίσης ιδιαίτερους ιστορικούς λόγους που απέτρεψαν τη διάσπαση της ελληνικής σε διαφορετικές γλώσσες – κάτι που δεν απέφυγε η λατινική). «Οι γλωσσολόγοι ούτε εύχονται ούτε καταδικάζουν τη γλωσσική αλλαγή· απλώς την καταγράφουν και τη μελετούν» είναι μια από τις παραδοχές της σύγχρονης γλωσσολογίας.

Η σύντομη αυτή κριτική στις απόψεις της παραδοσιακής γραμματικής μας έδωσε την ευκαιρία να δούμε ένα μέρος του περιεχομένου του όρου ‘επιστημονική’ που οι γλωσσολόγοι, στο βαθμό τουλάχιστο που δεν ξεχνούν, ή δε νοθεύουν, αυτή τους την ιδιότητα (βλ. υποσημ. 1), – οφείλουν να– αντιλαμβάνονται με τον ίδιο περίπου τρόπο. Δεν ισχύει όμως αυτό και με τα υπόλοιπα: στη σχετικά μικρή ιστορία της επιστημονικής γλωσσολογίας έχουν εκδηλωθεί ζωντανές διαφωνίες γύρω από τους όρους και τα όρια της γλωσσολογικής μελέτης.

Ας περάσουμε τώρα στο δεύτερο ερώτημα που προέκυψε από την αρχική πρόταση-ορισμό: Τι είναι «γλώσσα»; Η λέξη γλώσσα που ως εδώ χρησιμοποιούσαμε προθεωρητικά, είναι πολύσημη.⁴ (Κι αυτό δεν είναι συμπτωματικό: και το φαινόμενο «γλώσσα» είναι πολύπλευρο.) Ο θεμελιωτής της σύγχρονης γλωσσολογίας Ελβετός γλωσσολόγος Ferdinand de Saussure (Cours de linguistique générale, 1916)⁵ εισήγαγε τη βασική διάκριση ‘ομιλία’ (langage) / ‘γλώσσα’ (langue) / ‘λόγος’ (parole). Αν και δεν την εννοούν όλοι/όλες οι γλωσσολόγοι σήμερα με τον ίδιο τρόπο, ενώ άλλοι/άλλες δεν τη δέχονται στον ίδιο βαθμό, η παρουσία της τριπλής αυτής διάκρισης στην Εισαγωγή μας είναι, νομίζω, απαραίτητη:

(α) ‘ομιλία’ (langage). Με τον όρο ‘ομιλία’ αναφερόμαστε στη γλώσσα σαν παγκόσμιο φαινόμενο και σαν ιδιαίτερο είδος επικοινωνίας με μεγάλη ποικιλία μορφών: καθεμιά από τις χιλιάδες γλωσσών από τη μια μέχρι την άλλη άκρη του πλανήτη μας αποτελεί ειδική και συγκεκριμένη εκδοχή του. Κατά τον Saussure, η ‘ομιλία’ είναι πολύπλευρη και ετερογενής: μπορεί να μελετη-

⁴ Πβ. τις διαφορετικές της σημασίες στα παραδείγματα:

Είναι η ανθρώπινη γλώσσα αποκλειστικό προνόμιο του ανθρώπου;

Ο Γιάννης μιλάει πέντε γλώσσες.

Τον μίλησα με πολύ αυστηρή γλώσσα.

⁵ Δημοσιεύτηκε μετά το θάνατό του με βάση φοιτητικές σημειώσεις. (Στα ελληνικά: Ferdinand de Saussure, *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*. Μετάφραση: Φ. Δ. Αποστολόπουλος. Παπαζήσης: Αθήνα 1976.)

θεί από φυσική (: ηχητικά κύματα), φυσιολογική (: νεύρα, μηχανισμός άρθρωσης) και ψυχολογική (: ένωση έννοιας και ακουστικής εικόνας στον εγκέφαλο) πλευρά.

(β) **‘γλώσσα’ (langue)**. Με τον όρο ‘γλώσσα’ εννοούμε το *αφηρημένο σύστημα που έχουν στον εγκέφαλό τους τα μέλη μιας γλωσσικής κοινότητας στο σύνολό τους*. Κατά τον Saussure, οι ομιλητές/ομιλήτριες παράγουν εκφωνήματα που παρά τις ατομικές διαφορές και ποικιλίες (βλ. ‘λόγος’ αμέσως παρακάτω) κατασκευάζονται με βάση κοινά για όλους/όλες «υλικά».

(γ) **‘λόγος’ (parole)**. Με τον όρο ‘λόγος’ αναφερόμαστε στην πραγμάτωση (καθαρά ατομική, στιγμιαία και παροδική υπόθεση) της ‘γλώσσας’.⁶

Η αντίθεση ανάμεσα στις τρεις αυτές τεχνικές λέξεις γίνεται φανερή και από το πώς κλιμακώνεται η εξειδίκευση, καθώς περνούμε από τη μία στην άλλη:

‘ομιλία’ : πανανθρώπινο φαινόμενο

‘γλώσσα’ : γλωσσική κοινότητα

‘λόγος’ : άτομο

Η ‘ομιλία’ είναι ένα καθολικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης συμπεριφοράς: η ‘γλώσσα’ είναι ένα κοινωνικό γεγονός – κανείς ομιλητής / καμιά ομιλήτρια δεν μπορεί να την τροποποιήσει κατά το δοκούν· ενώ ο ‘λόγος’ είναι οι συγκεκριμένες εκδηλώσεις αυτού του γεγονότος στην καθημερινή επικοινωνία – καθαρά ατομική-προσωπική υπόθεση του εκάστοτε ομιλητή / της εκάστοτε ομιλήτριας.

Τη ‘γλώσσα’ μπορούμε να την προσεγγίσουμε μόνο μέσω του ‘λόγου’, ξεπερνώντας με ένα βήμα αφαίρεσης την ατομική ποικιλία, θα μας πει ο Saussure. Ο ‘λόγος’, όμως, μπορεί να είναι **προφορικός ή γραπτός**. Ποια άραγε από τις δύο μορφές προσφέρεται γι’ αυτή την προσέγγιση; Ο προφορικός λόγος είναι κατώτερος από, και πρέπει να βασίζεται στον, γραπτό, σύμφωνα με την παραδοσιακή αντίληψη (η ιστορική της εξήγηση είναι προφανής: πβ. [i] και [ii] παραπάνω). Η σύγχρονη γλωσσολογία έχει διαλύσει αυτή την προκατάληψη: θεωρεί τον προφορικό λόγο όχι λιγότερο βασικό από τον γραπτό λόγο.

⁶ Στην απόδοση του σωστικού τρίπτυχου *langage, langue και parole* ακολουθώ τον καθηγητή Μιχάλη Σετάτο (*Στοιχεία Γλωσσολογίας*. Υπηρεσία Δημοσιευμάτων ΑΠΘ: Θεσσαλονίκη 1971). Υπάρχει μεγάλη απόκλιση στην απόδοση (και) αυτών των γλωσσολογικών όρων στην ελληνική. (Για την ορολογική αυτή Βαβέλ, βλ. σχετικό άρθρο της Βικτωρίας Μότσιου στον τόμο *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, Πρακτικά της 3^{ης} Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Φιλολογικού Τμήματος του Α.Π.Θ.)

Αν προς στιγμή αγνοήσουμε τις διαφορές (πεδίου, λειτουργίας, κτλ.) του προφορικού από τον γραπτό, και λογαριάσουμε τις δύο μορφές σαν συγκρίσιμα μεγέθη, δε θα δυσκολευτούμε καθόλου να θεμελιώσουμε την προτεραιότητα του προφορικού λόγου (πβ. **‘αρχή της προτεραιότητας του προφορικού λόγου’**):

- Ιστορικά προηγείται ο προφορικός του γραπτού λόγου: οι παλιότερες γνωστές γραπτές γλώσσες έχουν ιστορία 6.000-7.000 χρόνων· ακόμη, εκατοντάδες γλωσσών συνδέθηκαν με ένα σύστημα γραφής μόνο όταν γλωσσολόγοι ή ιεραπόστολοι ήρθαν σε επαφή με τις κοινότητες που τις μιλούσαν. Γενικά δεν υπάρχει σύγχρονο ή παλιότερο παράδειγμα φυσικής γλώσσας που πρώτα γράφτηκε και ύστερα μιλήθηκε (**ιστορική προτεραιότητα**).
- Τα συστήματα γραφής *βασίζονται* σε μονάδες του προφορικού λόγου – και όχι το αντίστροφο:⁷ στους φθόγγους τα αλφαβητικά, στις συλλαβές τα συλλαβικά και στις λέξεις τα ιδεογραφικά (**δομική προτεραιότητα**).
- Το παιδί κατακτά πρώτα την προφορική μορφή της γλώσσας του περιβάλλοντός του· αργότερα, μετά από ειδική, και επίπονη, διδασκαλία, και αφού προηγηθεί η σχετική απόφαση-επιλογή, έρχεται και η κατάκτηση της γραπτής (**βιολογική προτεραιότητα**).
- Η μεγάλη ανάπτυξη της τεχνολογίας έχει αυξήσει τη χρήση του προφορικού λόγου σε βάρος του γραπτού (**λειτουργική προτεραιότητα**).

⁷ Δεν –είναι δυνατό να– υπάρχει, λ.χ., γλώσσα που να μην έχει καθόλου φθόγγους, ακριβώς επειδή οι μονάδες του συστήματος γραφής που έχει ιστορικά υιοθετήσει –συμβαίνει να– αντιστοιχούν απευθείας σε συλλαβές. Πβ. ‘φωνητικό χαρακτήρα της ομιλίας’ παρακάτω.

Για να θυμηθούμε ακόμη μια φορά τον αρχικό μας ορισμό, τι άραγε πρέπει να έχουμε υπόψη μας όταν μιλούμε για *επιστημονική μελέτη* της γλώσσας, σε ό,τι αφορά τουλάχιστο το πεδίο αυτής της μελέτης; Ειδικότερα, ύστερα από όσα προηγήθηκαν: *Ποιο πρέπει να είναι το αντικείμενο της γλωσσολογίας: η 'ομιλία', η 'γλώσσα' ή ο 'λόγος'*; Η αντίθεση **μικρογλωσσολογία / μακρογλωσσολογία** συνοψίζει δύο διαφορετικές αντιλήψεις για την έκταση του αντικειμένου της γλωσσολογίας: μια στενότερη (μικρογλωσσολογία) και μια ευρύτερη (μακρογλωσσολογία). Σύμφωνα με την πρώτη αντίληψη, αντικείμενο της γλωσσολογικής έρευνας είναι η **δομή** της 'γλώσσας'.⁸ Σύμφωνα με την ευρύτερη, η έρευνα επεκτείνεται σε οτιδήποτε αφορά με κάποιον τρόπο τη γλώσσα και τις γλώσσες. Στο πλαίσιο της μακρογλωσσολογίας διασταυρώνονται με τη γλωσσολογία μια σειρά επιστήμες, όπως καταγράφεται χαρακτηριστικά και στην ίδια την τιτλοφόρηση των επιμέρους κλάδων της (**κοινωνιογλωσσολογία, ψυχολογία, υφολογία, κτλ.**).

Μια γενικότερη άποψη για το αντικείμενο της γλωσσολογίας παρέχει η *Γενική Γλωσσολογία*, καθώς –οφείλει να– εξετάζει μεταξύ άλλων:

- (α) την 'ομιλία': τα γενικά χαρακτηριστικά που έχει η γλώσσα σαν εκδήλωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και σαν ιδιαίτερο είδος επικοινωνίας.
- (β) τη 'γλώσσα': το αφηρημένο γραμματικό σύστημα που βρίσκεται πίσω από τις πραγματώσεις των εκφωνημάτων, δηλαδή πίσω από το 'λόγο'.
- (γ) τις σχέσεις μεταξύ γλωσσών: ομοιότητες, ποικιλίες, αποτελέσματα επαφής.

Η έκταση της γενικής γλωσσολογίας γίνεται καλύτερα κατανοητή, αν δοκιμάσουμε να συμπληρώσουμε τον ορισμό του αντικειμένου της σε «αντίστιξη»⁹ με άλλους κλάδους της γλωσσολογίας:

Γενική / Περιγραφική γλωσσολογία

Η πρώτη μελετά τη γλώσσα γενικά, ενώ η δεύτερη εξετάζει συγκεκριμένες γλώσσες. Ο τρόπος που η μια τροφοδοτεί την άλλη δείχνει πιο καθαρά τη διαφορά του προσανατολισμού τους: η γενική προσφέρει τις κατηγορίες, αναγνωρίζει θεωρητικά τις έννοιες που φαίνονται αναγκαίες

⁸ Στη διάκριση 'γλώσσα' (langue) / 'λόγος' (parole) του Saussure αντιστοιχεί σε μεγάλο βαθμό η διάκριση γλωσσική '**ικανότητα**' (competence) / γλωσσική '**επιτέλεση**' (performance) του Chomsky, που συνεχίζει την παράδοση της αφηρημένης προσέγγισης της "εσωτερικής γλωσσολογίας" – ο όρος είναι του Saussure. Δε συμπίπτουν πάντως απόλυτα: μια πρώτη διαφοροποίηση βλ. στη μονογραφία Noam Chomsky, *Current issues in Linguistic Theory* Mouton: The Hague-Paris 1964.

⁹ Η επιφύλαξη των εισαγωγικών θέλει να προλάβει μια ενδεχόμενη παρεξήγηση: να θεωρηθούν ουσιαστικές, και βαθύτερες, οι διακρίσεις, «κατακερματίζοντας» (η μεταφορά ανήκει στον Χριστίδη, ό.π.) την ενότητα του συνολικού φαινομένου «γλώσσα».

για την ανάλυση της γλώσσας· η περιγραφική τις επιβεβαιώνει ή τις αναιρεί, υποχρεώνοντας τη γενική να αναδιπλωθεί. Με αυτή την έννοια η γενική γλωσσολογία δεν είναι ούτε a priori ούτε a posteriori (πβ. Simon Dik, *Coordination: its implications for the theory of general linguistics*. North Holland: Amsterdam 1972, Εισαγωγή).

Ιστορική γλωσσολογία

Μελετά τα χαρακτηριστικά της ιστορικής εξέλιξης συγκεκριμένων γλωσσών και διατυπώνει γενικές υποθέσεις για τη γλωσσική αλλαγή. Όπως και η μη ιστορική γλωσσολογία (βλ. προηγούμενη αντίθεση), μπορεί να ενδιαφέρεται για την ιστορική διάσταση συγκεκριμένων γλωσσών ή της γλώσσας γενικά.

Οι νεογραμματικοί (Junggrammatiker· 19^{ος} αι.) πίστευαν ότι μόνο η ιστορική εξέλιξη της γλώσσας προσφέρεται για επιστημονική μελέτη. Την πεποίθηση αυτή ήρθε να ανατρέψει ο Saussure στις αρχές του 20ου αι.: προχώρησε στη διάκριση **διαχρονικής** και **συγχρονικής** μελέτης της γλώσσας, αποδίδοντας προτεραιότητα στη δεύτερη (βλ. παρακάτω, κεφάλαιο III).

Θεωρητική / Εφαρμοσμένη γλωσσολογία

Σκοπός της θεωρητικής γλωσσολογίας είναι να διατυπώσει μια θεωρία της δομής και των λειτουργιών της γλώσσας. (Ουσιαστικά δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα σε θεωρητική και γενική γλωσσολογία.) Αντίθετα, η εφαρμοσμένη ενδιαφερόταν πάντοτε για τις πρακτικές εφαρμογές που θα μπορούσε να έχει η θεωρητική έρευνα της γλώσσας και των γλωσσών – μέχρι να αρχίσει να αναπτύσσει κι αυτή τη δική της θεωρία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

‘ΟΜΙΛΙΑ’

Είναι πολύ δύσκολο να συνταχθεί ορισμός της γλώσσας-ως-είδους, της σωσυρικής ‘ομιλίας’, απαλλαγμένος από τις θεωρητικές παραδοχές του συντάκτη / της συντάκτριας: οι ορισμοί για το φαινόμενο ‘ομιλία’ –στο εξής χωρίς εισαγωγικά ο όρος– ποικίλουν ανάλογα με το ποιες ιδιότητες του αντικειμένου τους θεωρούν ουσιώδεις οι γλωσσολόγοι που τους επιχειρούν. Παραθέτω ενδεικτικά μια σειρά από τέτοιες γενικές προτάσεις.

Η ομιλία είναι μια καθαρά **ανθρώπινη και μη-ενστικτώδης** μέθοδος για τη μετάδοση ιδεών, συναισθημάτων και επιθυμιών μέσω **συμβόλων** που παράγονται εκούσια (Sapir, *Language*, 1921).

Μια γλώσσα είναι ένα όργανο επικοινωνίας κατά το οποίο **η ανθρώπινη πείρα** αναλύεται, διαφορετικά σε κάθε κοινότητα, σε **μονάδες** εφοδιασμένες με ένα **σημασιολογικό περιεχόμενο** και μια **φωνητική έκφραση...** (Martinet, *Éléments de linguistique générale*, 1970).

Μια γλώσσα είναι ένα σύστημα **αυθαίρετων φωνητικών συμβόλων** μέσω των οποίων μια κοινωνική ομάδα λειτουργεί σαν σύνολο (Bloch & Trager, *Outline of Linguistic Analysis*, 1942).

Οι γλώσσες είναι συμβολικά συστήματα [...] που βασίζονται σχεδόν εξ ολοκλήρου σε καθαρή και αυθαίρετη σύμβαση (Robins, *History of Linguistics*, 1979)

[Η ‘γλώσσα’ είναι] ένα **σύνολο (πεπερασμένο ή μη) προτάσεων**, που η καθεμιά τους είναι πεπερασμένη σε μήκος και αποτελείται από ένα πεπερασμένο σύνολο στοιχείων. (Chomsky, *Syntactic Structures*, 1957).

Είναι φανερό ότι μεμονωμένες, ή και στο άθροισμά τους, προτάσεις σαν αυτές δεν αρκούν για να ορίσουν ικανοποιητικά την ανθρώπινη γλώσσα. Πιο αποτελεσματικός, και θεωρητικά πιο ουδέτερος, θα ήταν ένας λιγότερο λακωνικός, και από μια άποψη αμεσότερος, ορισμός της ομιλίας: η

απευθείας παρουσίαση των βασικών γενικών χαρακτηριστικών, ή των **χαρακτηριστικών σχεδιασμού** της, καταπώς έχει επικρατήσει να λέγονται.¹⁰

1. Η φύση της ομιλίας

1.1 Ανθρώπινη / ζωική επικοινωνία

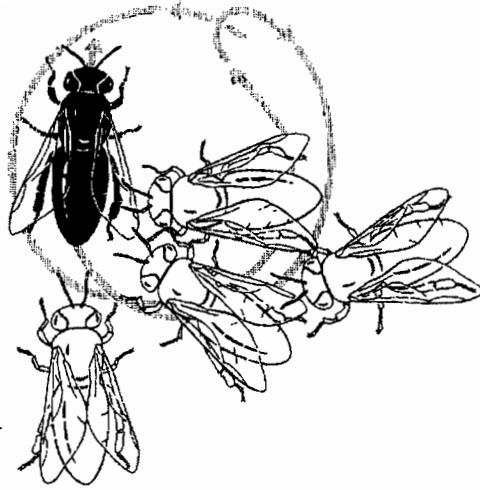
Η ανθρώπινη ομιλία γίνεται καλύτερα κατανοητή, αν εξεταστεί σε συνάρτηση και αντιπαράθεση με άλλα συστήματα επικοινωνίας, όπως είναι οι ζωικοί κώδικες ή οι άνθρωποι μη γλωσσικοί κώδικες. Αξίζει να αναφερθούμε με κάποιες λεπτομέρειες σ' έναν από τους πρώτους, όχι μόνο γιατί η απόστασή τους από τους ανθρώπινους φαίνεται είναι μεγάλη, επιτρέποντας μια σαφέστερη αντίστιξη, αλλά και γιατί ελάχιστα πράγματα είναι ευρύτερα γνωστά σχετικά.

Από τα αγαπημένα παραδείγματα ζωικής επικοινωνίας των εισαγωγικών εγχειριδίων είναι ο χορός που εκτελεί μετά από μια αναγνωριστική της πτήση η μέλισσα-«ανιχνευτής», προκειμένου να στρατολογήσει και να κατευθύνει με ακρίβεια άλλες εργάτριες της κυνέλης προς το στόχο-πηγή της τροφής. Υπάρχουν δυο ποικιλίες αυτού του χορού, ο *κυκλικός* και ο *«οκτώσχημος»*. Η μέλισσα επιλέγει τον ένα ή τον άλλο τύπο με βάση την απόσταση του στόχου: τον κυκλικό, αν η πηγή της τροφής απέχει λιγότερο από 25 μέτρα και τον οκτώσχημο, αν η πηγή της τροφής απέχει περισσότερο από 100 μέτρα· για ενδιάμεσες αποστάσεις ο χορός γίνεται είτε με τον ένα είτε με τον άλλο τρόπο.

Η διάμετρος του **κυκλικού χορού** δεν ξεπερνά τις διαστάσεις ενός κελιού της κερήθρας και η κίνησή του δεν έχει σταθερή κατεύθυνση: η χορεύτρια μέλισσα μόλις διαγράψει ένα ή δύο κύκλους (συχνά και λιγότερο: τρία τέταρτα ή μισό μόνο κύκλο) αντιστρέφει ξαφνικά την πορεία της· μέχρι 20 και περισσότερες τέτοιες αντιστροφές μπορούν να διαδεχτούν η μία την άλλη. Στη διάρκεια (από ένα δευτερόλεπτο μέχρι μερικά λεπτά) του χορού οι υπόλοιπες μέλισσες παρακολουθούν στενά τη «χορεύτρια» και αντλούν πληροφορίες για το είδος της τροφής από την οσμή και τη γεύση του δείγματος που εκθέτει.¹¹

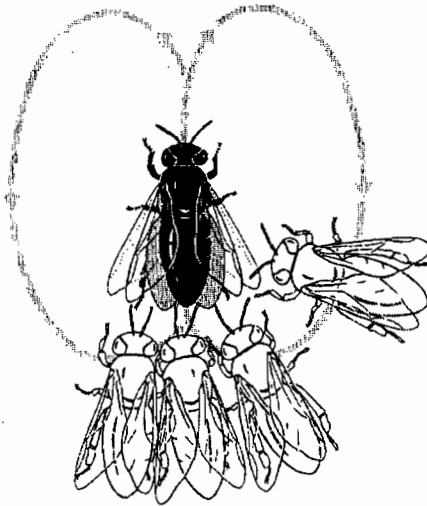
¹⁰ Τον όρο 'design features' τον οφείλουμε στον Charles Hockett (βλ. παρακάτω, ενότητα 1.2).

¹¹ Η παράσταση που ακολουθεί, όπως και οι υπόλοιπες αυτής της ενότητας, είναι δανεισμένες από το κείμενο του Bert Hölldobler 'Communication in Social Hymenoptera' στον τόμο T. Sebeok (ed.) *How Animals Communicate*. Indiana University Press: Bloomington & London 1977: 444 κ.ε.

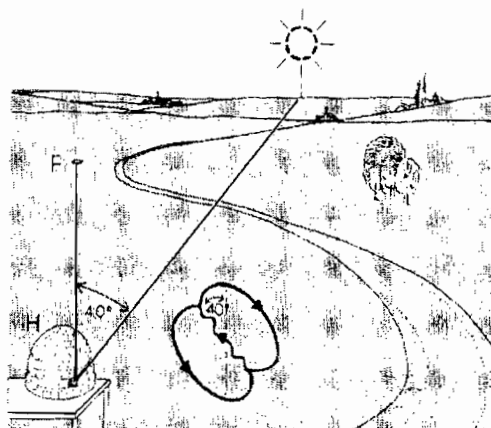
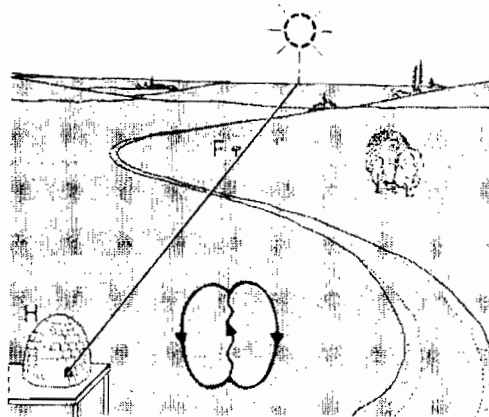
Η ζωηρότητα, η ένταση και η διάρκεια του χορού δίνουν επίσης στοιχεία σχετικά με την ποιότητα της πηγής, ενώ η επιλογή του (κυκλικός και όχι οκτώσχημος) υποδηλώνει τη μικρή απόσταση από την κυψέλη (όχι περισσότερο από 100 μέτρα).

Ο **οκτώσχημος χορός** έχει μεγαλύτερη πληροφοριακή αξία: δηλώνει άμεσα την απόσταση και με μαθηματική ακρίβεια την κατεύθυνση της τροφής. Η χορεύτρια μέλισσα διατρέχει μια σύντομη ευθεία και με ένα ημικύκλιο επιστρέφει στο σημείο της εκκίνησης· αφού επαναλάβει την ίδια ευθεία, διαγράφει ένα ημικύκλιο προς την αντίθετη κατεύθυνση· οι κινήσεις αυτές εναλλάσσονται με κανονικότητα.

Στην ευθεία διαδρομή του χορού είναι συγκεντρωμένες και οι επί πλέον πληροφορίες: η διάρκειά της «εκφράζει» την απόσταση, ενώ η γωνία της με τον ήλιο την κατεύθυνση του στόχου. Αυτή η τελευταία πληροφορία μεταδίδεται με ένα ιδιαίτερα εντυπωσιακό τρόπο. Αν ο καιρός είναι αί-

θριος, ο χορός εκτελείται σε οριζόντιο επίπεδο μπροστά στην είσοδο της κυψέλης: σ' αυτή την περίπτωση η απόληξη της ευθείας διαδρομής είναι προσανατολισμένη προς το στόχο. Αν ο καιρός είναι συννεφιασμένος, ο χορός εκτελείται στο εσωτερικό της κυψέλης πάνω στην κατακόρυφη επιφάνεια της κερήθρας: σ' αυτή την περίπτωση η απόκλιση σε μοίρες των νοητών ευθειών που ενώνουν την κυψέλη με το σημείο της τροφής, αφενός, και την προβολή του – πολωμένου φωτός– του ήλιου στον ορίζοντα, αφετέρου, «μεταφράζεται» σε γωνία της ευθείας διαδρομής του χορού με την κατακόρυφη. Στην πρώτη από τις παραστάσεις που ακολουθούν, π.χ., η απόκλιση των νοητών ευθειών είναι μηδενική – γι' αυτό και το ευθύγραμμο τμήμα του χορού συμπίπτει με την κατακόρυφη. Αντίθετα, στη δεύτερη παράσταση η απόκλιση της νοητής ευθείας $H(ive) \leftrightarrow F(ood)$ (: κυψέλη \leftrightarrow τροφή), που οδηγεί στο νέκταρ, αντιστοιχεί σε γωνία 40° προς τα αριστερά της νοητής ευθείας που ενώνει την κυψέλη με την προβολή του ηλιακού φωτός – γι' αυτό και το ευθύγραμμο τμήμα του χορού τηρεί ανάλογη, 40° , απόκλιση προς τα αριστερά της κατακόρυφης.

1.2 Γενικά χαρακτηριστικά της ομιλίας

Ο κατάλογος των ‘χαρακτηριστικών σχεδιασμού’ που αναπτύσσεται αμέσως παρακάτω είναι ελλιπής: δεν περιλαμβάνει, λ.χ., αρκετά από τα –16 συνολικά– χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τις ανθρώπινες από τις μη ανθρώπινες γλώσσες.¹² Αρκεί ωστόσο για να ικανοποιήσει σε μεγάλο βαθμό το βασικό μας ζητούμενο, ήδη από το τέλος της εισαγωγικής παραγράφου του κεφαλαίου μας: έναν αμεσότερο, αν και λιγότερο λακωνικό, ορισμό της ‘ομιλίας’.

1) Διπλή άρθρωση

Η ανθρώπινη ομιλία αναλύεται σε μονάδες που διαφέρουν στην ιεραρχία (κλιμακώνονται σε επίπεδα σύνθεσης: μικρότερη στις κατώτερες και μεγαλύτερη στις ανώτερες μονάδες), στο βαθμό αφαίρεσης (μεγαλύτερος στις απλούστερες μονάδες) και στην περιεκτικότητα σε σημασία (μικρότερη στις απλούστερες). Με βάση την παρουσία/απουσία σημασίας μπορούμε να τις χωρίσουμε σε μονάδες με σημασιακό περιεχόμενο ή **μονάδες του επιπέδου της 1^{ης} άρθρωσης** (: μορφήματα, λέξεις, κτλ.), και μονάδες χωρίς σημασιακό περιεχόμενο ή **μονάδες του επιπέδου της 2^{ης} άρθρωσης** (φωνήματα). Οι δεύτερες, τα **φωνήματα**, δεν έχουν άλλο λόγο ύπαρξης πέρα από το να συνθέτουν τις πρώτες (πβ. τα κοινά συστατικά της σύνθεσης των μονάδων με σημασία *κ-α-μ-ά-ρ-ι*, *μ-α-κ-ρ-ι-ά*, *Μ-α-ρ-ά-κ-ι*, *μ-α-κ-ά-ρ-ι*). Κι αυτές με τη σειρά τους, σε νέες μεταξύ τους συνθέσεις, εκφράζουν τα δεδομένα της εμπειρίας, γνωστοποιούν τις ανάγκες, τις επιθυμίες, κτλ., του ομιλητή / της ομιλήτριας (πβ. την ακολουθία *Πατάς το δάχτυλό μου*).

Δεν υπάρχει σχέση ‘ένα προς ένα’ ανάμεσα στις μονάδες της 1^{ης} άρθρωσης και την πραγματικότητα. Πβ. τη χρήση της μονάδας *δάχτυλο* στις ακολουθίες *Βυζαίνει το δάχτυλό του*, *Το μεσαίο μου δάχτυλο λέγεται ‘μέσος’*, *Μπήκε πατώντας στα δάχτυλα*, λ.χ.: όχι μόνο προκύπτει κάτι με διαφορετικό σημασιακό αντίκρισμα στον κόσμο, αν θελήσουμε να προχωρήσουμε στη σύνθεση των τριών αυτών μεγαλύτερων μονάδων (παρά την ανακύκλωση της *ίδιας*, *κατά τα άλλα*, μονάδας *δάχτυλο* και στις τρεις περιπτώσεις), αλλά και η *καθεμιά τους* προσφέρεται για απεριόριστες –και διαφορετικές μεταξύ τους– χρήσεις, προκειμένου να μεταδοθούν τα εκάστοτε –διαφορετικά επίσης μεταξύ τους– δεδομένα της εμπειρίας. Η πρόταση *Μπήκε πατώντας στα δάχτυλα*, π.χ., μπορεί να αφορά, κατά μια χρήση της, τον τρόπο εισόδου του Γιάννη, κατά μια άλλη, του Πέτρου, κατά μια τρίτη, της Μαρίας, κτλ. Αλλά, να μη μας διαφεύγει αυτό, η *ίδια* πρόταση μπορεί να αφορά,

¹² Τόσα παραθέτει σχετικά ο Hockett (βλ. ‘The Problem of Universals in Language’ στον τόμο C. F. Hockett, *The View from Language: Selected Essays 1948-1974*. The University of Georgia Press: Athens 1977).

κατά άλλες χρήσεις της, και νέες εισόδους του ίδιου Γιάννη, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές· και μάλιστα, άλλοτε λέγοντας κάτι αληθές, άλλοτε κάτι ψευδές γι' αυτόν. Έτσι μια γλώσσα μπορεί με μερικές δεκάδες χιλιάδες μόνο τέτοιων μονάδων να καλύψει περιγραφικά τον ανεξάντλητο κόσμο των εμπειριών μας (ή και να κατασκευάσει ανεξάντλητους επίσης «κόσμους» εμπειριών)· κι ακόμη, να εκφράσει άπειρες ανάγκες, επιθυμίες, κτλ., (πραγματικές ή μη) των ομιλητών και των ομιλητριών της.

Η οικονομία γίνεται ακόμη πιο εντυπωσιακή στο επίπεδο της 2^{ης} άρθρωσης. Εδώ η σύνθεση δεν υπόκειται σε σημασιακούς/σημασιολογικούς περιορισμούς, λόγω της φύσης των φωνημάτων (πβ. τη σύνθεση των 4 διαφορετικών μονάδων, *καμάρι, μακάρι, μακριά*, και *Μαράκι*, της αρχικής μας παραγράφου από κοινά φωνηματικά στοιχεία). Έτσι μια γλώσσα μπορεί με μερικές δεκάδες τέτοιες μονάδες να διαφοροποιεί τις μονάδες του ανώτερου επιπέδου της 1^{ης} άρθρωσης, κατά την έκφρασή τους.

Η διπλή άρθρωση χαρακτηρίζει αποκλειστικά την ανθρώπινη ομιλία· λείπει εντελώς από τα συστήματα επικοινωνίας των ζώων (πβ. το χορό των μελισσών) και από τεχνητούς κώδικες που δεν «αντιγράφουν» τη γλώσσα (πβ. τα γνωστά –διεθνή– σήματα του κώδικα οδικής κυκλοφορίας).

2) Ασυνέχεια

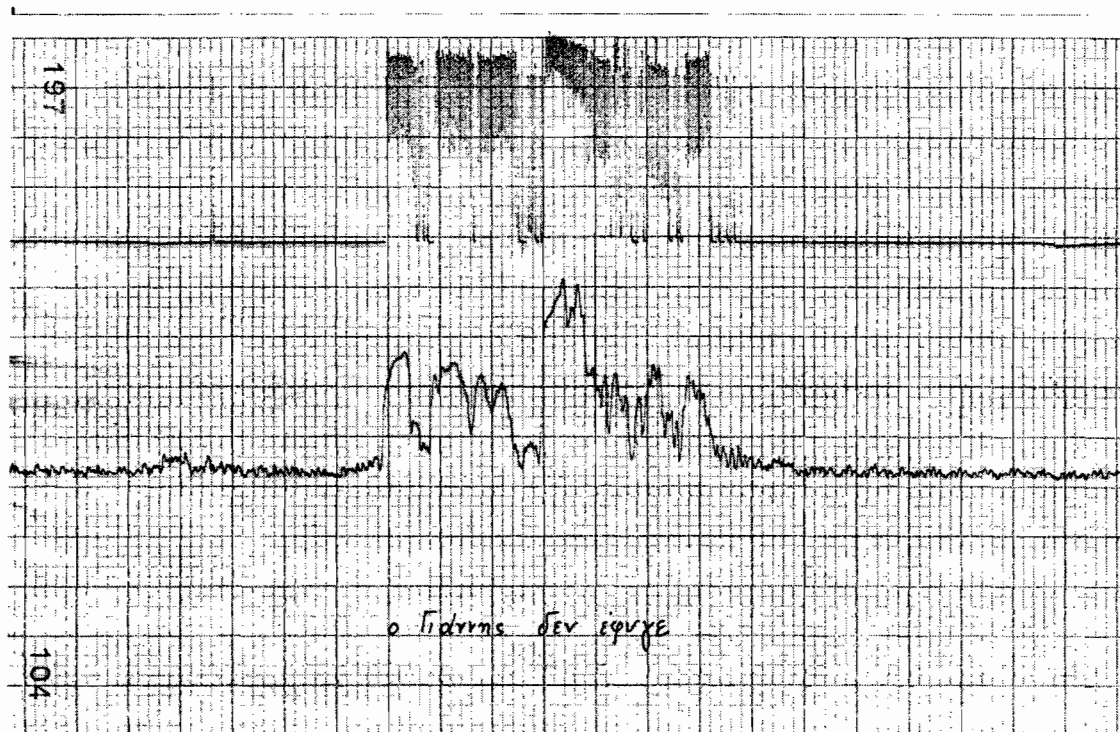
Ένα σύστημα επικοινωνίας είναι ‘συνεχές’, αν η διαφορά ανάμεσα στις μονάδες του μπορεί να γίνεται μικρότερη ή μεγαλύτερη, να μεγιστοποιείται ή να μηδενίζεται· και ‘ασυνεχές’, αν η διαφορά αυτή είναι απόλυτη.

Ο χαρακτήρας των μονάδων της 2^{ης} άρθρωσης κατατάσσει τη γλώσσα στα ασυνεχή συστήματα. Εύκολα γίνεται φανερό ότι στις λέξεις /ρίνα/ και /ρένα/, π.χ., η διαφορά των φωνημάτων /i/ και /e/ δεν κλιμακώνεται:¹³ αν και είναι δυνατό να αρθρώσουμε ένα φωνηεντικό φθόγγο ενδιάμεσο, κάτι μεταξύ [i] και [e], στη δεύτερη θέση, αμέσως μετά το [p],¹⁴ είναι αδύνατο να ενσαρκώσουμε με τον τρόπο αυτό μια λέξη φωνηματικά (και σημασιακά) ενδιάμεση, κάτι που να έχει λίγο από /ρίνα/ και λίγο από /ρένα/. Ποια μπορεί να είναι η εξήγηση;

Στο επίπεδο της πραγμάτωσης, όπου οι αφηρημένες φωνηματικές μονάδες αποκτούν φυσική, φωνητική, υπόσταση, η φωνητική –κι όχι η λειτουργική, ή φωνηματική, καταπώς την είπαμε– διαφορά μπορεί βαθμιαία να εξουδετερωθεί (πβ. τη διάχυση στο φασματογράφο

¹³ Οι λοξές γραμμές θα δηλώνουν στο εξής **φωνήματα**, (αφηρημένες) ελάχιστες μονάδες της ‘γλώσσας’.

¹⁴ Οι ορθογώνιες αγκύλες θα δηλώνουν στο εξής **φθόγγους**, (αρθρωμένες) ελάχιστες μονάδες του ‘λόγου’.

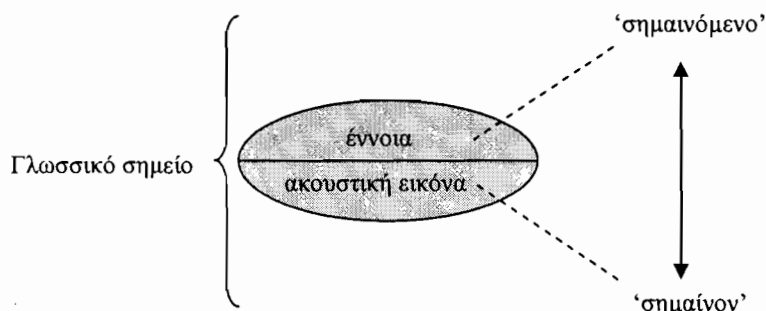

ή την ακρόαση μιας άγνωστης γλώσσας). Αντίθετα, στο επίπεδο της ‘γλώσσας’, η διαφορά ανάμεσα στα /i/ και /e/, λογαριάζοντάς τα σαν αφηρημένες μονάδες-φορείς διακριτικής λειτουργίας (: η εναλλαγή τους στο περιβάλλον /p_na/ διακρίνει δυο διαφορετικές λέξεις), δεν μπορεί να γεφυρωθεί: είναι μια διαφορά “άσπρο/μαύρο”, χωρίς ενδιάμεση κλιμάκωση. Αν λ.χ. αντικαταστήσουμε με κάτι που τείνει να είναι ο ενδιάμεσος φθόγγος την –τονισμένη– πραγμάτωση του /i/ ή του /e/ στο ίδιο περιβάλλον, /p_na/, θα εισπράξουμε κάτι που θα θεωρηθεί κακή πραγμάτωση της μιας ή της άλλης λέξης, στην καλύτερη περίπτωση, ή θα απορριφθεί σαν μη-λέξη, στη χειρότερη.

Είναι προφανές ότι το χαρακτηριστικό της ασυνέχειας δεν μπορούμε να το αναζητήσουμε σε συστήματα επικοινωνίας που δεν έχουν 2^η άρθρωση.

3) Αυθαίρετο του γλωσσικού σημείου

Κατά τον Saussure, το **γλωσσικό σημείο** είναι το αποτέλεσμα του αμφίδρομου συνδυασμού δύο **ψυχολογικών στοιχείων**: μιας έννοιας (: **‘σημαινόμενο’**) και μιας ακουστικής εικόνας (: **‘σημαίνον’**) – πρόκειται για το *ψυχολογικό εκτόπωμα*, όχι τη φυσική ποιότητα, του ήχου).

Ο συνδυασμός αυτός δεν υπηρετεί, ούτε προκαθορίζεται από, κάποια φυσική ή λογική αναγκαιότητα: «Ο δεσμός ανάμεσα στο σημαίνον και στο σημαινόμενο είναι **αυθαίρετος**», επισημαίνει ο Saussure και συνεχίζει: «Αφού με το ‘σημείο’ εννοώ το σύνολο που προκύπτει από τη συνένωση του σημαίνοντος με το σημαινόμενο, μπορώ απλά να πω: *το γλωσσικό σημείο είναι αυθαίρετο*». Δεν υπάρχει καμιά εσωτερική σχέση ανάμεσα στην έννοια π.χ. ‘βιβλίο’ και στο εκτόπωμα των ήχων που αντιστοιχεί στην ακολουθία /νίνλιο/, τέτοια ώστε να δικαιολογεί την άρρηκτη σύνδεσή τους στο γνωστό μας γλωσσικό σημείο *βιβλίο*. Το ίδιο εκτόπωμα θα μπορούσε εξίσου καλά να συνδυαστεί με μian άλλη έννοια, ας πούμε την έννοια ‘τραπέζι’, και το σημείο *βιβλίο* να έχει αυτήν σαν σημαινόμενο. Ή, αντίστροφα, μια άλλη ακολουθία ήχων, ας πούμε αυτή που αντιστοιχεί στην ακολουθία /trapezi/, θα μπορούσε να εκπροσωπεί την έννοια ‘βιβλίο’, και το σημείο *τραπέζι* να έχει αυτήν την έννοια σαν σημαινόμενο. Πβ. το γεγονός ότι εντελώς διαφορετικά σημαίνοντα μπορούν να δηλώνουν το ίδιο –ή περίπου το ίδιο– σημαινόμενο στις διάφορες γλώσσες.

Τέσσερα σχόλια είναι απαραίτητα εδώ (τα τρία πρώτα τα οφείλουμε στον Saussure):

- Το σημαίνον, ενώ επιλέγεται ελεύθερα (= χωρίς να επιβάλλεται από καμιά φυσική ή λογική πίεση), είναι **δεδομένο** για τη γλωσσική κοινότητα.
- Τον αυθαίρετο χαρακτήρα του γλωσσικού σημείου φαίνεται να αμφισβητούν οι **ονοματοποιίες** (ή ηχομιμητικές παραγωγές) και τα **επιφωνήματα**. Η «αντιμαρτυρία» τους ωστόσο είναι πολύ περιορισμένη. Μερικές ονοματοποιίες είναι συμπτωματικές (: οφείλο-

νται απλώς στη φωνητική εξέλιξη), ενώ όλες τους μπορούν να απορροφηθούν φωνητικά (: υπόκεινται στις ίδιες φωνητικές εξελίξεις με τα αυθαίρετα σημεία) και μορφολογικά, χάνοντας έτσι την αρχική τους φυσικότητα. Τα επιφωνήματα, απ' την άλλη μεριά, έχουν κάποιο βαθμό αυθαιρεσίας, αφού δεν είναι κοινά για όλες τις γλώσσες (πβ. το *ouch!* της ελληνικής, το *ouch!* της αγγλικής, και το *aie!* της γαλλικής: διαφέρουν στη μορφή, αν και προκύπτουν κάτω από την πίεση της ίδιας –οδυνηρής– εμπειρίας).

- Η αρχή της αυθαιρεσίας δεν ισχύει πάντα στον ίδιο βαθμό. Όλα τα σημεία δεν είναι εντελώς «καινούργια»: ένα μέρος τους –ποικίλλει από γλώσσα σε γλώσσα– βασίζεται στην αξιοποίηση (πβ. τις διαδικασίες της *σύνθεσης* και της *παραγωγής*) ήδη διαθέσιμων μορφών. Το γλωσσικό σημείο *είκοσι* π.χ. είναι **απόλυτα αυθαίρετο**, σε αντίθεση με το **σχετικά αυθαίρετο** *δεκαεννιά* (: *δέκα+εννιά*). με τον ίδιο τρόπο διαφοροποιούνται τα ζεύγη *ένας-πρώτος*, *βλέπω-είδα*, *κακός-χειρότερος* (: απόλυτα αυθαίρετα τα μέλη τους) από τα *δέκα-δέκατος*, *ακούω-άκουσα*, *ικανός-ικανότερος* (: σχετικά αυθαίρετα τα μέλη τους), αντίστοιχα.

Η σχετική αυθαιρεσία, να προσθέσουμε, δεν είναι μόνο παράγοντας οικονομίας αλλά και παράγοντας συστηματοποίησης.

- Η σοβαρότερη απειλή για το αυθαίρετο του γλωσσικού σημείου προέρχεται από ένα γνωστό «σχήμα λόγου», καταπώς έχουμε μάθει να το αναγνωρίζουμε, τη **μεταφορά**: αρκεί να αποδώσουμε στο φαινόμενο την έκταση και τα χαρακτηριστικά που του αναλογούν. Η μεταφορά είναι ένας τρόπος¹⁵ να **σκεφτόμαστε** (όχι απλώς να μιλούμε) για τα πράγματα, θα μας πουν επιφανείς εκπρόσωποι της γνωσιακής γλωσσολογίας (cognitive linguistics): μας επιτρέπει να συλλαμβάνουμε το αφηρημένο, και λιγότερο απτό, μέσω μιας πιο συγκεκριμένης, και κοινής, δομής που ανήκει στην καθημερινή μας εμπειρία (π.χ. τον –αφηρημένο χρόνο μέσω της κοινής εμπειρίας των χρηματικών συναλλαγών).¹⁶

¹⁵ Όσο δε φανταζόμαστε, κοινός: πάνω από το 90% του λεξιλογίου των γλωσσών είναι μεταφορικό, κατά μια εκτίμηση!

¹⁶ Είναι χαρακτηριστικός ο –ανοιχτός– κατάλογος των εκφράσεων που υλοποιούν την ‘**εννοιολογική μεταφορά**’ Ο ΧΡΟΝΟΣ ΕΙΝΑΙ ΧΡΗΜΑ: *Μου δανείζεται λίγο από το χρόνο σας, Δαπάνησα πολύ χρόνο χωρίς αποτέλεσμα, Μη ξοδεύεις το χρόνο σου τζάμπα, Μου πήρε δυο ώρες να το τελειώσω, Μου τρως το χρόνο μου, Μπορώ να κλέψω δυο λεπτά από το χρόνο σας, Ο χρόνος της είναι πολύτιμος, ‘Ο χρόνος είναι χρήμα!’ , Άξιζε το χρόνο που του χάρισα, Έχασα το χρόνο μου μ’ αυτόν*, κτλ. Βλ. σχετικά Κική Νικηφορίδου ‘Η μεταφορικότητα της σκέψης: Φιλοσοφικές και γλωσσολογικές προσεγγίσεις’ στον τόμο Δ. Κατή, Μ. Κονδύλη, Κ. Νικηφορίδου *Γλώσσα και Νόηση*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια: Αθήνα 1999: 166 κ.ε.

Η μεταφορά είναι ένας τρόπος επιστροφής στη χαμένη, προ-γλωσσική, **αμεσότητα της επαφής με τα πράγματα** –όταν ακόμη δε μας είχε αποκόψει από αυτά, διαμεσολαβώντας, η *συμβολική*¹⁷ ανθρώπινη γλώσσα με το γενικευτικό όσο και αφαιρετικό της χαρακτήρα–, δίδασκε, προχωρώντας ακόμη βαθύτερα, ο Τάσος Χριστίδης:

Η γλωσσική σήμανση είναι *μετωνυμική*, γιατί δεν παραπέμπει ποτέ *άμεσα* –με τον τρόπο της πρωτογενούς σήμανσης– στο αντικείμενό της. Παραπέμπει πάντα σε άλλα σημεία – σε άλλους *ερμηνευτές*, όπως θα έλεγε ο Peirce. Αυτή η συστατική μετωνυμικότητα, ένα είδος *αφαίρεσης*, κατά τον Piaget [...] καταγράφει τη ριζική τομή μεταξύ δείκτη, που «συναντά» άμεσα το αντικείμενό του, και του αφαιρετικού/γενικευτικού συμβόλου. Αν η *μετωνυμία* είναι το τεκμήριο της χαμένης βιωματικής αμεσότητας –του μετασχηματισμού της ζωικής ανάγκης που ικανοποιείται άμεσα σε επιθυμία που αναζητεί, μάταια, αυτή τη βιωματική αμεσότητα–, **η μεταφορά –οι μεταφορικές ταυτίσεις– είναι το αγωνιώδες εγχείρημα της «άμβλυνσης» του «φόνου του πράγματος», της υπονόμευσης της «μετωνυμικής» απόστασης από την πραγματικότητα, της ανάδειξης του δείκτη –που ενώνει– μέσα στο *σύμβολο* –που απομακρύνει και διαχωρίζει.** (Χριστίδης 2001: 40· δική μου η έμφαση)

4) Παραγωγικότητα

Είναι η ιδιότητα της γλώσσας που μας επιτρέπει να κατασκευάζουμε και να κατανοούμε απεριόριστα σε αριθμό και θεματική ποικιλία εκφωνήματα – ανάμεσά τους και εκείνα που μέχρι τη στιγμή της εκφώνησης ή της ακρόασής τους απουσίαζαν από την προηγούμενη γλωσσική μας εμπειρία.

Αξίζει να σημειώσουμε τρία γνωρίσματα αυτής της ιδιότητας που κάνουν την ανθρώπινη γλώσσα να ξεχωριστή:

- Η δυνατότητα ποικιλίας λείπει από την παραγωγικότητα άλλων συστημάτων επικοινωνίας, όπως είναι τα ζωικά (πβ. το περιορισμένο θεματολόγιο του χορού των μελισσών).

Σίγουρα θα δυσκολευόμασταν να βρούμε γλωσσολόγο που να αμφισβητεί αυτό το γνώρισμα. Δεν ισχύει όμως το ίδιο και με τα δύο επόμενα.

¹⁷ Ο χαρακτηρισμός έχει υπόψη του το τελευταίο σκέλος της τριπλής πηρσιανής ταξινόμησης των σημείων σε 'εικόνες' (icons), 'δείκτες' (indexes), και 'σύμβολα' (symbols). Η **εικόνα** είναι σημείο που συνδέεται με το αντικείμενο αναφοράς του μέσω της φυσικής ομοιότητας προς αυτό – πβ. τη ζωγραφιά ενός σπιτιού. Ο **δείκτης** είναι σημείο που συνδέεται με ένα κομμάτι της πραγματικότητας μέσω της φυσικής συμμετοχής του σ' αυτό· πβ. την τρύπα μιας σφαίρας στον τοίχο. Το **σύμβολο** είναι ένα σημείο που *δεν* θα έχανε τα χαρακτηριστικά του που το κάνουν σημείο, αν έπαινε να είναι παρόν το αντικείμενο αναφοράς του· πβ. το γλωσσικό σημείο *φωτιά* (στο βαθμό που δεν λειτουργεί σαν κραυγή-'δείκτης' *φωτιά!*, ειδοποιώντας –με την έννοια ακριβώς της γλωσσικής «συμμετοχής», κι όχι της γλωσσικής περιγραφής– για την εκδήλωση μιας συγκεκριμένης πυρκαγιάς).

Για τη γλωσσολογικά βαρύνουσα τριπλή αυτή διάκριση του Peirce βλ. Α.-Φ. Χριστίδης 'Η φύση της γλώσσας' στον τόμο Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.) ό.π. (εκεί και οι σχετικές αναφορές)· επίσης: Γ. Βελούδης *Η σημασία πριν, κατά, και μετά τη γλώσσα*. Εκδόσεις Κριτική: Αθήνα 2005, κεφ. IV.

- Οι αρχές που διέπουν την κατασκευή των προτάσεων είναι εξαιρετικά *πολύπλοκες* και *εξειδικευμένες*, τονίζει από τα μέσα της δεκαετίας του '60 ο Chomsky,¹⁸ θεμελιωτής της γενετικής-μετασχηματιστικής γραμματικής (*generative-transformational grammar*): η απόκτηση της μητρικής γλώσσας σε σχετικά σύντομο χρόνο και κάτω από μη ιδανικές, κατά κανόνα, συνθήκες για το παιδί, υποστηρίζει, μπορεί να εξηγηθεί μόνο αν θεωρήσουμε ότι υπάρχουν –ιδιάζουσες στο ανθρώπινο γένος– βιολογικές καταβολές-οδηγίες για την ανάλυση της γλώσσας του περιβάλλοντός του (: υπόθεση περί **έμφυτων ιδεών** [innateness]). Με τον όρο **‘καθολική γραμματική’** (*universal grammar*) γίνεται ακριβώς λόγος για τον απώτερο στόχο της γλωσσολογίας: να προσδιορίσει την πιθανή μορφή ενός γενικευμένου προτύπου γραμματικής, που να προσφέρεται για την ανάλυση της δομής οποιασδήποτε ‘ανθρώπινης γλώσσας’ – ανάμεσα σε όσες υπάρχουν από τη μια μέχρι την άλλη άκρη του πλανήτη μας, αλλά και σε όσες θα μπορούσαν, με την ιδιότητα της ‘ανθρώπινης’ γλώσσας, να έχουν επίσης υπάρξει ή να υπάρξουν:

Με τον όρο *καθολικά χαρακτηριστικά* αναφερόμαστε στα γλωσσικά στοιχεία τα οποία υπάρχουν σε όλες τις γλώσσες (π.χ. συστήματα κανόνων, συστήματα γενικευμένων αρχών που ρυθμίζουν τον καθορισμό της *πτώσης* ‘case’, της αναφορικής σύνδεσης των *αναφορικών* ‘anaphors’ με το *σημείο αναφοράς* τους ‘antecedent’, την οριοθέτηση των συνδέσεων αναφοράς κλπ.) και τα οποία θεωρείται ότι αποτελούν μέρος του μηχανισμού της γλωσσικής κατακτήσεως (έμφυτα στοιχεία, βιολογικά προσδιορισμένα στον άνθρωπο). Τα καθολικά αυτά χαρακτηριστικά συνιστούν την *καθολική* (*universal*) γραμματική η οποία απηχεί τη βιολογικά καθορισμένη γλωσσική ικανότητα του ανθρώπου που ενεργοποιείται και πραγματώνεται στις διάφορες μορφές της με την επίδραση των δεδομένων του περιβάλλοντος. (Θεοφανοπούλου-Κοντού 1989: 19-20)¹⁹

και

- Η δομή των γλωσσικών προτάσεων είναι αυθαίρετη.

¹⁸ Βλ. Noam Chomsky *Aspects of the Theory of Syntax*. The M.I.T. Press: Cambridge, Mass. 1965: 48 κ.ε.

¹⁹ Δήμητρα Θεοφανοπούλου-Κοντού *Μετασχηματιστική σύνταξη: Από τη θεωρία στην πράξη*. Εκδόσεις Καρδαμίτσα: Αθήνα 1989.

Τις θέσεις αυτές δεν ασπάζονται, στο ίδιο τουλάχιστο βαθμό, οι γλωσσολόγοι που δεν ανήκουν – ή πολύ περισσότερο, ασκούν κριτική– στο μετασχηματιστικό ‘παράδειγμα’.²⁰ Στην πρώτη γραμμή αυτής της αντιπαράθεσης βρίσκονται στην τελευταία 20ετία οι εκπρόσωποι της γνωσιακής προσέγγισης (βλ. και προηγούμενη ενότητα), που απορρίπτουν τη διάκριση ανάμεσα σε γνώση – μιας ανθρώπινης– γλώσσας και γνώση του κόσμου. Στην απόλυτη θέση του Chomsky περί **δομικής-συντακτικής αυτονομίας** της γλώσσας, π.χ., ο Langacker αντιτάσσει τη δική του πεποίθηση ότι θεμελιώδεις και καθολικές γραμματικές κατηγορίες όπως το **υποκείμενο**, το **αντικείμενο**, το **όνομα**, το **ρήμα**, και οι **κτητικές εκφράσεις** ανάγονται σε εγγενείς *γνωσιακές δεξιότητες* (“*inborn cognitive abilities*”) και έχουν φυσικές διασυνδέσεις με *εννοιακά αρχέτυπα* (*conceptual archetypes*) **γειωμένα στην καθημερινή μας εμπειρία**. Η γραμματική κατηγορία των ‘κτητικών’, λόγου χάρι, ανάγεται στη βασική γνωσιακή μας δεξιότητα να επικαλούμαστε ένα γνωστό, διαθέσιμο, προφανές, ‘σημείο αναφοράς’ (reference point) προκειμένου να προσπελάσουμε μια άλλη οντότητα.²¹ Και το ‘εννοιακό αρχέτυπο’ που αναλογεί στην περίπτωση είναι η *κοινή εμπειρία* της κτήσης, ή της συγγένειας, ή της σχέσης ‘μέρος-όλο’. Η «γενική κτητική» του Γιάννη στην έκφραση *ο σκύλος του Γιάννη*, π.χ., είναι το ‘σημείο αναφοράς’-«κτήτορας» που μας επιτρέπει, επικαλούμενοι το γνωστό στην ακροάτριά μας πρόσωπο ‘Γιάννης’, να αναφερθούμε στον συγκεκριμένο, τον «δικό του», κι όχι σε άλλο, σκύλο. (Βλ. Ronald Langacker ‘Assessing the cognitive linguistic enterprise’ στον τόμο Theo Janssen & Gisela Redeker *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology*. Mouton de Gruyter: Berlin & New York 1999: 40 κ.ε.)

5) Πολλαπλότητα εκφοράς

Όπως στο σκάκι δεν επηρεάζονται οι κανόνες και η πορεία του παιχνιδιού από το υλικό με το οποίο είναι κατασκευασμένα τα πιόνια, έτσι και στη γλώσσα οι **μονάδες έκφρασης** μπορούν να «ενσαρκώνονται» όχι μόνο σε ήχο (**φθόγγοι**: φωνητική ουσία) ή γραφή (**γραφήματα**), αλλά σε πολλά άλλα είδη ουσίας, αρκεί να εξασφαλίζονται δύο όροι:

- ο ομιλητής και η ακροάτρια να διαθέτουν τους απαραίτητους μηχανισμούς **κωδικοποίησης** και **αποκωδικοποίησης**, αντίστοιχα· και

²⁰ Βλ. σχετικά Θεοφανοπούλου-Κοντού, ό.π.: 35.

²¹ Η επίκληση του γνωστού, διαθέσιμου, προφανούς, παλιού κτιρίου της Φιλοσοφικής του Α.Π.Θ. στην οδηγία: *Το μνημείο της Ροτόντας* (: ζητούμενο) *είναι απέναντι από το παλιό κτίριο της Φιλοσοφικής του Α.Π.Θ.* (: ‘σημείο αναφοράς’), π.χ., αυτή τη βασική γνωσιακή δεξιότητα έχει πίσω της να την κινητοποιεί.

- η ουσία να προσφέρεται για σαφείς διακρίσεις κατά την πραγμάτωση των γλωσσικών μονάδων (πβ. τον τεχνητό κώδικα Morse).

6) Φωνητικός χαρακτήρας

Κάθε γλώσσα ορίζει ελεύθερα, με το δικό της τρόπο, τους συνδυασμούς των μονάδων έκφρασης που χρησιμοποιεί (το **σύμπλεγμα** [tm] π.χ. σε αρχική θέση απαντά στην ελληνική, αλλά όχι στην αγγλική γλώσσα), πάντοτε όμως μέσα στα όρια των δυνατοτήτων των οργάνων άρθρωσης. Ο συνδυασμός [kdsfys], π.χ., αν και μπορεί με κάθε άνεση να απεικονιστεί αλφαβητικά (*κδσφγς* στην περίπτωση της ελληνικής) ή να αποδοθεί με κάποια άλλη, μη φωνητική, ουσία, δεν –θα μπορούσε να– απαντά σε *καμιά* γλώσσα. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι οι δυνατότητες συνδυασμού των μονάδων έκφρασης σε μια γλώσσα ελέγχονται, σε πρώτο βαθμό, από τη φύση του **φωνητικού μέσου** και τους **μηχανισμούς άρθρωσης**.

Η σύγκρουση ανάμεσα σε αυτό το χαρακτηριστικό της ομιλίας (: υπάρχουν περιορισμοί σύνθεσης λόγω των **περιορισμών του φωνητικού μέσου**) και το προηγούμενο, 5), (: οι μονάδες έκφρασης μπορούν να ενσαρκώνονται και σε **άλλα είδη ουσίας πέραν της φωνητικής**), είναι *φαινομενική μόνο*, αφού η δυνατότητα να μεταφέρεται μια γλώσσα σε μια σειρά διαφορετικές ουσίες δεν αποκλείει λογικά τη δυνατότητα να συνδέεται στενότερα με κάποιες από αυτές – στην περίπτωσή μας με τη φωνητική ουσία.

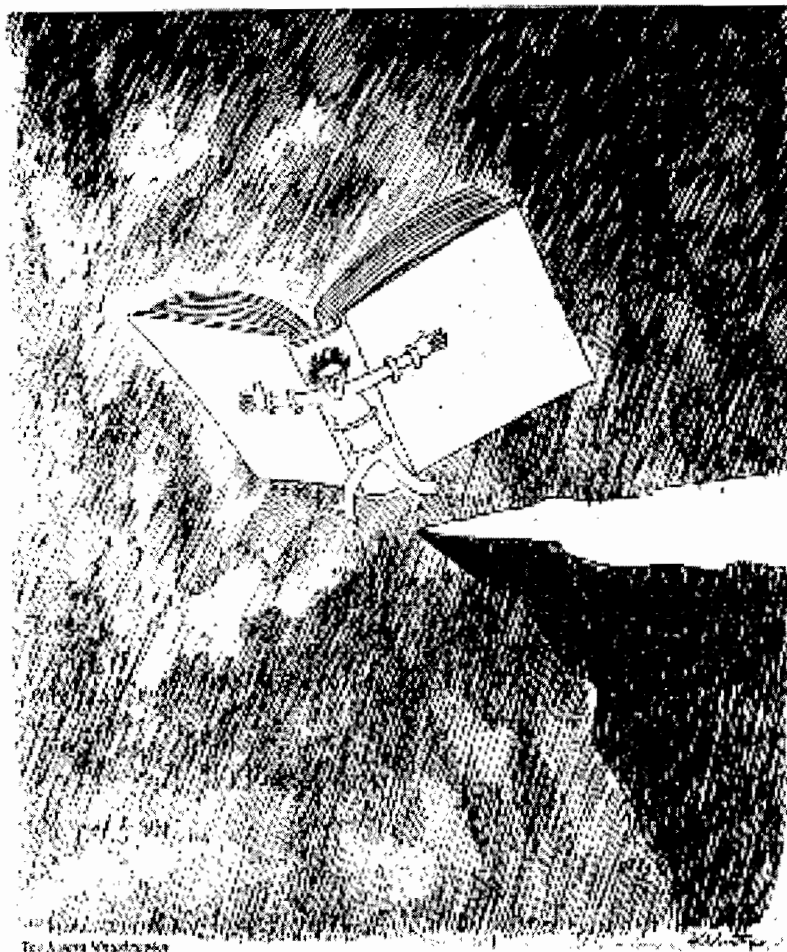
Ο φωνητικός χαρακτήρας της ομιλίας είναι προφανώς μια ακόμη μαρτυρία-υπέρ για την προτεραιότητα του προφορικού λόγου.

7) Γραμμικότητα

Η ιδιαίτερη σχέση της γλώσσας με το φωνητικό μέσο τής επιβάλλει το χαρακτηριστικό της γραμμικότητας. «Το σημαίνον, καθώς είναι ακουστικό, εκτυλίσσεται αποκλειστικά μέσα στο χρόνο, κι απ' αυτό το γεγονός αποκτά τα εξής χαρακτηριστικά: (i) αντιπροσωπεύει μια χρονική έκταση, και (ii) η χρονική έκταση μπορεί να μετρηθεί σε μια μόνο διάσταση: είναι μία γραμμή», επισημαίνει ο Saussure. Πβ. τη διαφορά ανάμεσα στην –συνολική, σφαιρική– αντίληψη του περιεχομένου της «εικόνας χωρίς λόγια» που ακολουθεί (του Κώστα Μητρόπουλου από την εφημ.

ΤΟ ΒΗΜΑ, 18 Νοεμβρίου 1990):

ΤΙ ΤΟ ΒΗΜΑ
18 Νοεμβρίου 1990

και τη –γραμμική– προφορική ή γραπτή ανάπτυξη των σκέψεων που προφανώς υποβάλλει.

Η γραμμικότητα είναι θεμελιώδες χαρακτηριστικό, ισότιμο με το αυθαίρετο του γλωσσικού σημείου, παρατηρεί ο θεμελιωτής της σύγχρονης γλωσσολογίας: σε αυτή βασίζεται ολόκληρος ο μηχανισμός της γλώσσας (βλ. ‘παραδειγματικές’ / ‘συνταγματικές’ σχέσεις παρακάτω).

8) Μετάθεση

Η γλώσσα επιτρέπει αναφορά σε πρόσωπα και πράγματα, γεγονότα και καταστάσεις που δεν έχουν χρονική, τοπική ή οποιαδήποτε άλλη σχέση με την περίσταση της εκφώνησης: π.χ. *Η μάχη του Μαραθώνα έγινε το 490 π.Χ.* Η χωροχρονική αυτή ανεξαρτησία λείπει από μη ανθρώπινα συστήματα επικοινωνίας, όπως και από τα πρώτα στάδια εκμάθησης της γλώσσας από το παιδί (πβ. όμως το χορό των μελισσών και πρόσφατα πειράματα σε χιμπατζήδες: βλ. παρακάτω).

9) Ανακλαστικότητα

Οι ανθρώπινες γλώσσες μάς επιτρέπουν –ανάμεσα σε άλλα και– να μιλούμε για τον ίδιο τους τον «εαυτό»: με την αγγλική, π.χ., μπορούμε να περιγράψουμε, να αναλύσουμε, να σχολιάσουμε την ελληνική γλώσσα. Αλλά και ειδικότερα: κάθε ανθρώπινη γλώσσα έχει την ιδιότητα, κατά μία έννοια, να περιγράφει, να αναλύει, να σχολιάζει τον εαυτό της (βλ. *Λειτουργίες της ομιλίας* παρακάτω) μέσω του ομιλητή. Κάνοντας σε αυτή ή εκείνη την περίπτωση χρήση των προτάσεων

‘Μεμψιμοιρία’ θα πει... (ακολουθεί ο ορισμός της λέξης)

Ποια είναι η σημασία του ‘εραλδικός’; (ακολουθεί η σχετική απάντηση)

Οι λέξεις ‘αφτί’ και ‘αυτή’ είναι ομόηχες

Αυτή μου η πρόταση αρχίζει με τη λέξη ‘αυτή’

κτλ.,

λ.χ., ο ομιλητής μπορεί και μιλά με την ελληνική (: η ελληνική σαν ‘μεταγλώσσα’) για την ελληνική (: η ελληνική σαν ‘γλώσσα αντικείμενο’) και πιο συγκεκριμένα, για το **λεξιλόγιο** (πβ. τα τρία πρώτα παραδείγματα) ή και για **δείγματα**-εκφωνήματα (πβ. το τελευταίο παράδειγμα) αυτής της γλώσσας.

Η ανακλαστικότητα είναι ένα από τα βασικότερα, και αποκλειστικά, χαρακτηριστικά της ομιλίας: δεν απαντά σε κανένα μη ανθρώπινο σύστημα επικοινωνίας: ούτε και στην ανθρώπινη μη γλωσσική επικοινωνία.

10) Πολλαπλή σημασία

Η γλώσσα δεν είναι απλά και μόνο ένα εργαλείο για τη μετάδοση πληροφοριών. Επιτρέπει επίσης στον ομιλητή να εκφράσει προσωπικές στάσεις, δίνει στοιχεία για την προσωπικότητά του, κι ακόμη εγκαινιάζει και συντηρεί τις προσωπικές του σχέσεις (βλ. και *Λειτουργίες της ομιλίας*

παρακάτω). Η γλωσσική έκφραση λοιπόν διεκπεραιώνει, εκτός από την **περιγραφική**, και **εκφραστική** και **κοινωνική** πληροφόρηση.

Ορισμένες κοινωνικά αναγνωρισμένες συνήθειες (π.χ. ελαφρά υπόκλιση) και 'παραγλωσσικά' μέσα (π.χ. κινήσεις χεριών, γκριμάτσες, το γνωστό μας «ματάκι», κ.ά. κινηματικές «εκφράσεις» της **παραγλώσσας**) κωδικοποιούν εξίσου –ή και περισσότερο– αποτελεσματικά την εκφραστική και την κοινωνική πληροφόρηση. Ίσως δεν είναι άσχετο με αυτό το γεγονός ότι μη ανθρώπινα συστήματα επικοινωνίας μεταδίδουν αυτούς τους τύπους πληροφόρησης μάλλον (υπηρετούν τη σχέση της μητρότητας, την αναπαραγωγή, την ομαδική ζωή – πβ. και το χορό των μελισσών) παρά την περιγραφική.

1.3 Η φυλογένεση της ομιλίας

Το πρόβλημα της φυλογένεσης δεν προσφέρεται για απαντήσεις που να μπορούν να επαληθευτούν εμπειρικά: στις χιλιάδες γνωστές σήμερα (ζωντανές ή νεκρές) γλώσσες δεν έχουν βρεθεί ίχνη εξέλιξης από ατελέστερες σε τελειότερες μορφές. Υπάρχουν, ωστόσο, τρεις ανεξάρτητες πηγές έμμεσων μαρτυριών που επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων με κάποια εμπειρική κατοχύρωση:

- η κατάκτηση της γλώσσας από το παιδί (**οντογένεση**)
- η συγκριτική εξέταση ζώντων ειδών που είναι πλησιέστερα προς τον άνθρωπο και
- η μελέτη εργαλείων και απολιθωμένων λειψάνων.

1.3.1 Η οντογένεση της ομιλίας

Κατά την εκμάθηση της μητρικής τους γλώσσας τα παιδιά ακολουθούν μια εξελικτική πορεία που φαίνεται να είναι σε μεγάλο βαθμό προδιαγεγραμμένη: σ' ένα πρώτο στάδιο (τρίτος μήνας) εμφανίζουν αυτό που θα λέγαμε «νηπιακή φλυαρία»: φωνητικές εκδηλώσεις πλούσιες σε διαφορετικούς ήχους και **προσωδιακά** χαρακτηριστικά· σε ένα δεύτερο στάδιο (από το τέλος του πρώτου χρόνου) αρχίζουν να παράγουν μονολεκτικά, **ολοφραστικά**, εκφωνήματα· σ' ένα τρίτο στάδιο, τέλος, (από το δεύτερο χρόνο) προχωρούν σε απλές συνθέσεις από δύο ή τρεις λέξεις με γραμματικές ατέλειες. Στα δύο τελευταία κιάλια στάδια είναι σε θέση να ελέγξουν κατά ένα μεγάλο μέρος τις **φωνολογικές διακρίσεις**, αλλά μόνο η φωνητική παραγωγή του τρίτου σταδίου μπορεί να θεωρηθεί αντίστοιχη της ανθρώπινης ομιλίας.

Η υπόθεση ότι τα παιδιά έχουν έμφυτη την προδιάθεση για την απόκτηση της γλώσσας του περιβάλλοντός τους ενθαρρύνεται, ανάμεσα σε άλλα και, από το γεγονός ότι ο εγκέφαλος φαίνε-

ται να παραμένει «συντονισμένος» με τη γλώσσα όσο διαρκεί η λεγόμενη ‘**κρίσιμη περίοδος**’: με την εκπνοή της (γύρω στην αρχή της εφηβείας), το παιδί που δεν είχε την ευκαιρία να εκτεθεί σε γλωσσικό περιβάλλον χάνει μάλλον τελεσίδικα τη δυνατότητα να αποκτήσει με επάρκεια κάποια ανθρώπινη γλώσσα.

Ο Chomsky έχει διατυπώσει την ισχυρότερη υπόθεση ότι πίσω από την εκμάθηση της **μητρικής γλώσσας** βρίσκεται ένας βιολογικά κληροδοτημένος **αναλυτικός μηχανισμός** που ορίζεται από τα **καθολικά** (= κοινά διαγλωσσικά) χαρακτηριστικά των ανθρώπινων γλωσσών, όπως έχουμε γνωρίσει· το γλωσσικό περιβάλλον απλώς τον ενεργοποιεί προσφέροντας το υλικό της ανάλυσης.

Τραγικές ιστορίες παιδιών που μεγάλωσαν σε απομόνωση από το γλωσσικό τους περιβάλλον προσφέρουν ένα είδος μαρτυρίας υπέρ της πρώτης υπόθεσης: η γλωσσική πρόοδος του Victor (12 περίπου ετών, τέλος 18^{ου} αι.) ήταν μηδαμινή, της Kamala (8 περίπου ετών, αρχές 19^{ου} αι.) απείχε πολύ από την πρόοδο μικρών παιδιών με ισόχρονη επαφή με τη γλώσσα, ενώ η Genie (13 ετών, 1970) είχε προβλήματα στη συντακτική διευθέτηση των λέξεων. Από την άλλη μεριά, τη δεύτερη, ισχυρότερη, υπόθεση φαίνεται να αμφισβητούν, σε κάποιο βαθμό,²² νεότερα πειράματα σε χιμπατζήδες (βλ. αμέσως παρακάτω): αν και τα πλάσματα αυτά δεν είναι γενετικά προικισμένα με γλωσσικές καταβολές κατά το ανθρώπινο πρότυπο, μπορούν ωστόσο να εμφανίσουν ένα είδος γλώσσας.

1.3.2 Συγκριτική μελέτη ζώντων ειδών

Πρόσφατα πειράματα, που απέκλειαν τον παράγοντα ‘άρθρωση’, έχουν δείξει ότι οι χιμπατζήδες, το πλησιέστερο, καθώς φαίνεται, προς τον άνθρωπο είδος σήμερα, είναι σε θέση να εκμάθουν και να χρησιμοποιήσουν με επιτυχία ένα περιορισμένο «λεξιλόγιο». Φαίνεται πράγματι εντυπωσιακή η «γλωσσική» συμπεριφορά ενός θηλυκού εκπροσώπου του, της Washoe, που είχε κατακτήσει περί τις 150 λεξιλογικές μονάδες της δακτυλικής γλώσσας των κωφαλάλων της Β. Αμερικής: ο «λόγος» της παρουσίαζε αναφορική **αφαίρεση**, **προτίμηση σε συντακτικές δομές**, και **παραγωγικότητα** (: νέες προτάσεις, έναρξη αυθόρμητων συνομιλιών με τους εκπαιδευτές).

Ακόμη πιο εντυπωσιακή φαίνεται η παραγωγή ενός άλλου –θηλυκού πάντα γένους– χιμπατζή, της Sarah, που έμαθε να χρησιμοποιεί ένα ανάλογο σε ποσότητα «λεξιλόγιο» από κομμάτια

²² Βλ. σχετικά με την υπόθεση: John Searle (ed.) *The Philosophy of Language* (κεφ. VII ‘Symposium on Innate Ideas’). Oxford University Press: London 1971: 121-144· Geoffrey Sampson, *The Form of Language*. (κεφ. 6 ‘Objections to Linguistic Nativism’). Weidenfeld & Nikolson: London 1975· επίσης Noam Chomsky *Language and Mind*. Harcourt, Brace, Jovanovich: New York 1972, *Reflections on Language*. Temple Smith: London 1976, και *Rules and Representations*. Blackwell: Oxford 1980.

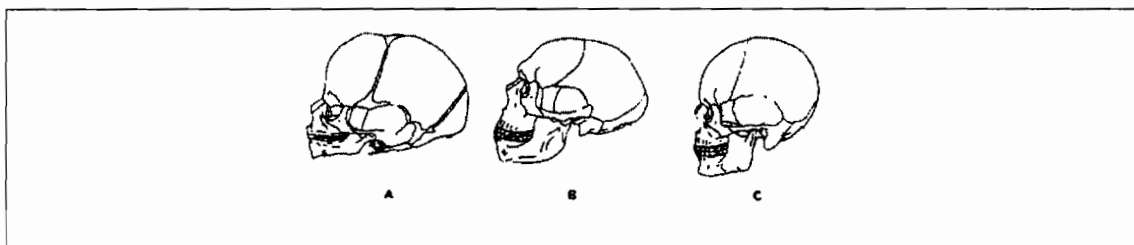
πλαστικού διαφορετικού σχήματος και χρώματος: ανάμεσα στις «γλωσσικές» της ικανότητες ήταν η **ονοματοθεσία**, η συγκρότηση προτάσεων με ορισμένη-σταθερή **δομή** (: **δότης-πράξη-αντικείμενο-αποδέκτης**), η **δήλωση σύγκρισης** (όμοιο/διαφορετικό), **τοπικών σχέσεων** ('επάνω', κτλ.), **πληθυντικού αριθμού**, **άρνησης**, η **ποσοτική ένδειξη**, η κατασκευή **ερωτηματικών προτάσεων**, η **σύζευξη**, η **λογική σύνδεση** (π.χ. 'αν ..., τότε...'), κτλ.

Αν αυτά τα δείγματα «γλωσσικής» ικανότητας μπορούν να θεωρηθούν αντίστοιχα με την ανθρώπινη γλώσσα, η αυστηρότερη εκδοχή της υπόθεσης του Chomsky, που συνδέει την εμφάνιση της γλώσσας με εξειδικευμένες (= αποκλειστικά ανθρώπινες) βιολογικές καταβολές, φαίνεται υπερβολική.

1.3.3 Απολιθωμένα λείψανα και εργαλεία

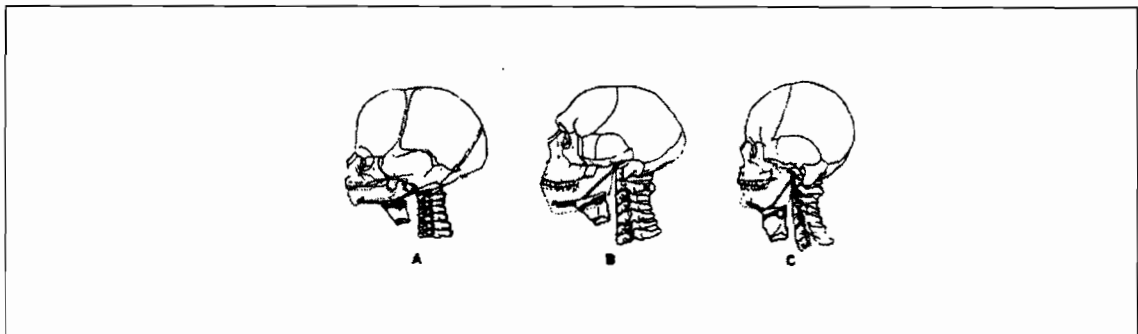
Ορισμένοι από τους φθόγγους που χρησιμοποιούν οι ανθρώπινες γλώσσες έχουν σημαντικές **λειτουργικές ιδιότητες**. Η παρουσία ή απουσία τους λοιπόν από το **φωνητικό ρεπερτόριο** παλαιότερων εκπροσώπων του μετέπειτα ανθρώπινου γένους (*homo sapiens*) μπορεί να μας δώσει αξιόπιστες πληροφορίες για το γενικό επίπεδο τελειότητας της ομιλίας σε προηγούμενες φάσεις της. Είναι όμως δυνατό να καταγραφούν οι φωνητικοί περιορισμοί παλιότερων εκδοχών της ανθρώπινης ύπαρξης;

Ο παλαιότατος άνθρωπος δε θα μπορούσε προφανώς να κάνει χρήση **φωνητικών διακρίσεων** που ανατομικοί λόγοι δεν του επέτρεπαν να πραγματώσει. Η ανατομική μελέτη λοιπόν της **φωνητικής οδού** ενός είδους μπορεί να ορίσει σε πρώτο βαθμό τις φωνητικές του δυνατότητες. Και προς αυτήν την κατεύθυνση έχουν γίνει σημαντικές προσπάθειες.

- A. Κρανίο νεογέννητου ανθρώπου
- B. Κρανίο Neanderthal
- C. Κρανίο ενήλικα ανθρώπου

Αξιοποιώντας ανάλογες παρατηρήσεις του Δαρβίνου (*The origin of species* 1859) οι ειδικοί δοκίμασαν πριν από αρκετές δεκαετίες να αποκαταστήσουν (βλ. Philip Liebermann, *The phylogeny of language*, στον Sebeok [ό.π.]) την **υπερλαρυγγική φωνητική οδό** του είδους του Neanderthal (100.000 - 40.000 π.Χ.) με βάση τη μορφολογική της συγγένεια με την αντίστοιχη περιοχή των μικρών παιδιών σήμερα – τα χαρακτηριστικά του σκελετού που υποστηρίζει τους μύες της υπερλαρυγγικής χώρας και του σαγονιού είναι όμοια στα λείψανα του ανθρώπου του Neanderthal και το νεογέννητο homo sapiens.²³

A. Κρανίου νεογέννητου ανθρώπου
B. Ανασύνθεση του κρανίου του La Chapelle-aux-Saints
C. Κρανίο ενήλικα ανθρώπου

Είναι γνωστό ότι η υπερλαρυγγική φωνητική οδός λειτουργεί σαν **ακουστικό φίλτρο**: φιλτράρει το αποτέλεσμα της δράσης μιας ή περισσότερων **πηγών ακουστικής ενέργειας** (π.χ. **φωνητικές χορδές**) αλλάζοντας τις **συχρότητες** (= διαφοροποιώντας φθόγγους). Τη λειτουργία της αυτή οφείλει στο σχήμα και το μήκος της. Μια αξιόπιστη ανασύνθεση της υπερλαρυγγικής φωνητικής οδού του ανθρώπου του Neanderthal, λοιπόν, θα μπορούσε να δώσει πληροφορίες σχετικά με τους φωνητικούς περιορισμούς του είδους. Ανάλογα πειράματα έδειξαν ότι οι [a], [i], και [u], φθόγγοι με ιδιαίτερη λειτουργική αξία για την κωδικοποίηση και αποκωδικοποίηση του ανθρώπινου λόγου, έλειπαν από το ρεπερτόριο των εκπροσώπων του· ακριβώς γιατί δεν είχαν αναπτυχθεί οι ανατομικές λεπτομέρειες που προϋποθέτει η πραγμάτωσή τους. Το γεγονός ότι η ‘φυσική επιλογή’ διατήρησε τις **ανατομικές μεταλλάξεις** που επέτρεψαν σε μεταγενέστερα είδη την άρθρωση των [a], [i] και [u], σε βάρος άλλων λειτουργιών (της μάσησης, της κατάποσης, κτλ.), μαρτυρεί κάποια μορφή φωνητικής παράδοσης: προφανώς η ανάγκη βελτίωσης της κωδικοποίη-

²³ Η παράσταση που ακολουθεί, όπως και η προηγούμενη, από το κείμενο του Lieberman, ό.π.: 9 και 10.

σης-αποκωδικοποίησης μιας παλιότερης μορφής λόγου επέβαλε τη διατήρηση των μεταλλάξεων, παρά το βιολογικό τους κόστος.

1.3.4 Γενικό συμπέρασμα

Είναι φανερό ότι τα συστήματα επικοινωνίας που κατέκτησαν οι χιμπατζήδες (βλ. 1.3.2 παραπάνω), και στις δυο περιπτώσεις που γνωρίσαμε, είναι γραμματικά απλούστερα από τα ανθρώπινα. Ωστόσο, δε φαίνεται να απέχουν πολύ από το γλωσσικό σύστημα που διαθέτουν τα μικρά παιδιά ή από την αμερικάνικη γλώσσα των **νευμάτων** που χρησιμοποιούν ενήλικες (πβ. Washoe).

Μπορεί όμως αυτό το γεγονός να απειλήσει την άποψη ότι το χάσμα ανάμεσα στα ανθρώπινα και μη ανθρώπινα **σημειολογικά συστήματα** είναι αγεφύρωτο; Τα πειραματικά δεδομένα είναι πολύ φτωχά ακόμη για να δικαιολογήσουν ένα άκαμπτο «ναι» ή ένα εξίσου άκαμπτο «όχι». Προς το παρόν η απάντηση στο ερώτημα είναι δυνατή μόνο σε συνάρτηση με το εύρος και την αυστηρότητα που δίνει κανείς στον ορισμό της ανθρώπινης ομιλίας. Ορισμένες της ιδιότητες (γραμματική πολυπλοκότητα, ‘αναπεμπτική’ [anaphoric] λειτουργία, κτλ.) η ομιλία φαίνεται να μην τις μοιράζεται με κανένα άλλο μη ανθρώπινο σύστημα. Αν λοιπόν απαραίτητος όρος για την απόδοση του χαρακτηρισμού “γλώσσα” είναι η παρουσία αυτών των ιδιοτήτων, τότε το χάσμα παραμένει αν όμως, σε μια λιγότερο **ανθρωποκεντρική** προσέγγιση, δεχτούμε ότι η απόδοση του χαρακτηρισμού σχετικοποιείται ανάλογα με το βαθμό παρουσίας των ιδιοτήτων, το χάσμα δεν είναι αγεφύρωτο.

2. Οι λειτουργίες της ομιλίας

Οι παράγοντες που απαραίτητα συγκεντρώνει κάθε περίπτωση επικοινωνίας είναι έξι:

- **ομιλητής** (‘πομπός’)
- **ακροάτρια** (‘δέκτης’)
- **θέμα - πληροφορία**
- **μήνυμα**
- **γλώσσα** (‘κώδικας’, κοινός για τον ομιλητή και την ακροάτρια)
- **αγωγός** (‘κανάλι επικοινωνίας’)

Με καθένα από τους συστατικούς αυτούς παράγοντες της επικοινωνίας συνδέει ο Roman Jakobson ('Linguistics and Poetics' στο *Selected Writings III* του ίδιου) μια λειτουργία της ομιλίας – στις (i)-(iii) και (v) αξιοποιεί ανάλογες διακρίσεις των Bühler και Malinowski, αντίστοιχα:

(i) **συναισθηματική** ('πομπός'· α' πρόσωπο, κατά κανόνα): δηλώνει τη στάση του ομιλητή απέναντι στο περιεχόμενο του μηνύματος· πβ. τονικό χρωματισμό, επιφωνήματα, επιμήκυνση φωνηέντων ή συμφώνων.

(ii) **βουλευτική** ('δέκτης'· β' πρόσωπο, κατά κανόνα): απευθύνεται στην ακροάτρια και συνδέεται με τη χρήση της γλώσσας σαν μέσο που –μπορεί να– εξασφαλίζει ένα πρακτικό αποτέλεσμα· πβ. την προστακτική έγκλιση, την κλητική πτώση, τη διαμόρφωση του λόγου κατά την αποδέκτρια του μηνύματος, κτλ.

(iii) **αναφορική** (θέμα-πληροφορία· γ' πρόσωπο): είναι γνωστική λειτουργία (πληροφορεί για κάτι). Φαίνεται να λείπει από τα συστήματα επικοινωνίας των ζώων – με την εξαίρεση του χορού των μελισσών· σ' αυτά κυριαρχούν μόνιμα οι δύο προηγούμενες λειτουργίες.

(iv) **ποιητική** ('μήνυμα'): αφορά τη μορφή (: στιλιστικά χαρακτηριστικά) του μηνύματος· πβ. λογοτεχνικά κείμενα, διαφημίσεις, «γλώσσα των νέων», κτλ.

(v) **μεταγλωσσική** ('κώδικας'): επιτρέπει να μιλάμε για μια γλώσσα κάνοντας χρήση της ίδιας αυτής γλώσσας· πβ. ερμηνευτικά λεξικά, εξηγήσεις για πρωτόγνωρες λέξεις σε παιδιά, μεθόδους διδασκαλίας όπως του C. K. Ogden.²⁴ Βλ. και 'ανακλαστικότητα' παραπάνω.

(vi) **φατική** ('κανάλι επικοινωνίας'): εγκαινιάζει, προωθεί (ελέγχοντας και επιβεβαιώνοντας την αποτελεσματικότητα του αγωγού) ή τερματίζει μια περίπτωση επικοινωνίας· πβ. «εμπρός... εμπρός» στο τηλέφωνο, το περιοδικό «χμ... χμ...» κατά την ακρόαση, «τέλος» ή και «over» σε ασύρματη επικοινωνία, κτλ.

Γενικά, σε κάθε περίπτωση επικοινωνίας δεν είναι στον ίδιο βαθμό παρούσες και οι έξι λειτουργίες: μια κυριαρχεί κάθε φορά και οι άλλες, με αυτό ή εκείνο το βαθμό συμμετοχής, την πλαισιώνουν.

²⁴ *Basic English: International Second Language* (A revised and expanded edition of *The System of Basic English*, prepared by E. C. Graham). Harcourt Brace: New York 1968.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

‘ΓΛΩΣΣΑ’

Μια από τις πιο σημαντικές εννοιολογικές διακρίσεις που εισήγαγε ο Saussure, αλλάζοντας τον προσανατολισμό της γλωσσολογικής έρευνας, αφορά τη διαφοροποίηση της διαχρονικής από τη συγχρονική μελέτη της ‘γλώσσας’ (βλ. κεφ. Ι, *Εισαγωγή*: στο εξής απλώς: γλώσσα, χωρίς τα διακριτικά του όρου). Με τον όρο ‘**διαχρονική**’ εννοούμε τη μελέτη της εξέλιξης μιας γλώσσας, της αλλαγής της μέσα στο χρόνο, ενώ με τον όρο ‘**συγχρονική**’ αναφερόμαστε στη μελέτη μιας συγκεκριμένης φάσης αυτής της γλώσσας (σε κάποιο σημείο της εξέλιξής της μέσα στο χρόνο).

Ο Saussure συμπλήρωσε αυτή του τη διάκριση με μια αξιολόγηση: έδωσε την προτεραιότητα στη συγχρονική μελέτη. Δύο σχόλια είναι αρκετά για να θεμελιωθεί η λεγόμενη ‘**αρχή της προτεραιότητας της συγχρονικής περιγραφής**’:

- Η συγχρονική δεν προϋποθέτει τη διαχρονική μελέτη μιας γλώσσας: οι ιστορικές παρατηρήσεις είναι άσχετες με την *περιγραφή* συγκεκριμένων χρονικών φάσεων. Πβ. το παράδειγμα του Saussure με το σκάκι: για να καταγράψει κανείς τις θέσεις που έχουν τα πιόνια σε μια συγκεκριμένη στιγμή, δεν είναι απαραίτητο να γνωρίζει την προηγούμενη πορεία της παρτίδας (αριθμό, φύση και σειρά των κινήσεων). Κάθε φάση μιας γλώσσας *περιγράφεται* με τους δικούς της όρους.²⁵

²⁵ Να μην περάσει απαρατήρητη η έμφαση «*περιγράφεται*»: ότι οι ιστορικές παρατηρήσεις αφορούν την βαθύτερη *εξήγηση* των γλωσσικών δομών είχε υποστηριχθεί ήδη από την εποχή του Saussure, όταν ο Antoine Meillet, μεταθέτοντας την εστία του ενδιαφέροντος από την *ιστορική καταγωγή* στους *μετασχηματισμούς* των γραμματικών τύπων, ζήτησε να αναγάγει σε βασικό αντικείμενο της γλωσσολογικής μελέτης ακριβώς τη *δημιουργία* των γραμματικών μορφών (: ‘*γραμματικοποίηση*’: βλ. ‘L’*évolution des formes*

- Η διαχρονική περιγραφή προϋποθέτει τη συγχρονική: βασίζεται σε προηγούμενη συγχρονική ανάλυση διαδοχικών φάσεων. Πβ. και πάλι την –όχι απόλυτη, σίγουρα– αναλογία με το σκάκι: οι περιγραφές των θέσεων που είχαν τα πιόνια στις διαδοχικές φάσεις της παρτίδας δίνουν, αν αθροιστούν, την εξέλιξή της.

Η διαχρονική μελέτη της γλώσσας πρέπει να είναι ‘**μακροσκοπική**’: να βασίζεται δηλαδή σε χρονικές φάσεις που απέχουν αρκετά μεταξύ τους. Κι αυτό, γιατί η γλώσσα σε κάθε φάση της είναι ένα *μη ομοιογενές σύστημα* (: η σύνθεση της γλωσσικής κοινότητας είναι ποικιλώνυμη και οι διαφορές ύφους που επιβάλλει η ποικιλία χρήσεων της γλώσσας και ο κοινωνικός της ρόλος είναι μεγάλες): έτσι η πιθανότητα να συγγέεται η συγχρονική ποικιλία με τη διαχρονική αλλαγή ανάμεσα σε δύο φάσεις μεγαλώνει, όσο μικραίνει η χρονική απόσταση μεταξύ τους.

1. Η δομή της γλώσσας

Είναι σκόπιμο προετοιμάζοντας τα λεγόμενα **επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης** (: Γενική Γλωσσολογία II) να ολοκληρώσουμε την παρουσίαση των θεμελιωδών εννοιολογικών και ορολογικών διακρίσεων που εισήγαγε ο Saussure.

1.1 ‘μορφή’ και ‘ουσία’

Ο Saussure παρομοιάζει τη γλώσσα με ένα φύλλο χαρτιού: η σκέψη (έννοια) είναι η μια πλευρά του και ο ήχος (ακουστική εικόνα) η άλλη: δεν μπορούμε να κόψουμε τη μια χωρίς ταυτόχρονα να κοπεί και η άλλη.

Η σκέψη χωρίς τη γλώσσα, υποστηρίζει ο θεμελιωτής της σύγχρονης γλωσσολογίας, είναι μια νεφελώδης, αδιαφοροποίητη *ουσία*: μια συνεχής, άμορφη, μάζα που μοιράζονται στον ίδιο βαθμό όλες οι γλωσσικές κοινότητες. Το ίδιο ισχύει και για την άλλη πλευρά: ο ήχος είναι ένα αδιαμόρφωτο συνεχές: η φωνητική ουσία που ορίζεται από τις δυνατότητες των αρθρωτικών (και των ακροατικών) οργάνων του ανθρώπου. Τις δύο αυτές ουσίες οργανώνει, **μορφοποιεί** με το δικό της τρόπο (= χωρίς να υπακούει σε καμιά εξωγλωσσική αναγκαιότητα: με μια λέξη: **αυθαίρετα**) κάθε γλώσσα. *Μορφή* λοιπόν είναι η **αφηρημένη δομή** σχέσεων που οι γλώσσες επιβάλλουν στην ίδια υποκείμενη νοητική ή φωνητική ουσία: πβ. την οργάνωση του ψυχοφυσικού συνεχούς του **χρωματικού φάσματος** (: νοητική ουσία): εύκολα διαπιστώνουμε ότι μπορεί να διαφέρει σημαντικά από τη μια γλώσσα στην άλλη.

grammaticales’ *Scientia* 12, No 26, 6 [1912]: επαντυπώθηκε στον τόμο A. Meillet *Linguistique historique et linguistique générale*. Champion: Paris 1958: 130-148).

Γενικά ο βαθμός του ‘σημασιολογικού ισομορφισμού’ ποικίλλει σημαντικά ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες γλώσσες· και η τιμή του φαίνεται να είναι κάθε φορά ευθέως ανάλογη με την **πολιτισμική συγγένεια** των κοινοτήτων που τις μιλούν.

Ο Saussure ταυτίζει τη γλώσσα με τη μορφή, όχι με την ουσία (νοητική και φωνητική) που της χρησιμεύει σαν βάση. Η –ασαφής– έννοια της νοητικής-ουσίας-κοινού-κτήματος-όλων-των-ανθρώπων έχει δεχτεί κριτική από πολλές πλευρές. Γενικότερα, η σχέση σκέψης και γλώσσας παραμένει ένα μεγάλο, φιλοσοφικό πρώτα απ’ όλα, πρόβλημα: Αποτελούν η γλώσσα και η σκέψη δύο χωριστές διεργασίες ή μία ομοιογενή διεργασία γλώσσας-και-σκέψης; Είναι δυνατή η εξωγλωσσική, αλεκτική σκέψη; Άρρηκτος δεσμός γλώσσας και σκέψης (πβ. την παρομοίωση με το φύλλο του χαρτιού) σημαίνει απαραίτητα και ταυτότητα γλώσσας και σκέψης;

Το ίδιο ισχύει και για τη σχέση γλώσσας και πραγματικότητας. Είναι η γλώσσα το αρχέτυπο, που πλάθει την εικόνα της πραγματικότητας, ή τον πρώτο λόγο τον έχει η πραγματικότητα, που απλώς έρχεται να καθρεφτίσει, ή και να αντιγράψει πιστά, η γλώσσα; Για να μείνουμε στο γλωσσολογικότερο μέρος του σχετικού προβληματισμού, σύμφωνα με την ακραία εκδοχή της υπόθεσης των Sapir - Whorf (: ‘**γλωσσική σχετικότητα**’) είναι αδύνατη η γλωσσικά αμερόληπτη αντίληψη της πραγματικότητας· κι ακόμη: σκέψη σημαίνει πάντα σκέψη-σε-κάποια-γλώσσα.

Σε αυτή της τη διατύπωση η θεωρία δεν είναι γενικά αποδεκτή από τους/τις γλωσσολόγους, θα πρέπει να σημειώσουμε. Φαίνεται να υπάρχουν μάλιστα γλωσσικά δεδομένα που ευνοούν την αντίθετη, ‘καθολικιστική’, άποψη. Σύμφωνα με τους B. Berlin και P. Kay (*Basic Color Terms*. University of California Press: Berkeley 1969), ειδικότερα, η ακόλουθη ιεραρχική κλιμάκωση για τις έξι πρώτες τουλάχιστο **χρωματικές διακρίσεις** ισχύει καθολικά – καμιά γλώσσα δεν μπορεί να την ανατρέψει προχωρώντας αυθαίρετα σε δική της, «προσωπική», κατηγοριοποίηση του χρωματικού φάσματος:

2 διακρίσεις: άσπρο / μαύρο

3 διακρίσεις: άσπρο / μαύρο / κόκκινο

4 διακρίσεις: άσπρο / μαύρο / κόκκινο / πράσινο ή κίτρινο

5 διακρίσεις: άσπρο / μαύρο / κόκκινο / πράσινο / κίτρινο

6 διακρίσεις: άσπρο / μαύρο / κόκκινο / πράσινο / κίτρινο / μπλε

Η λεξιλογική αναγνώριση του ‘άσπρου’, του ‘κόκκινου’ και του ‘πράσινου’, π.χ., θα πρέπει να θεωρείται διαγλωσσικά ανεπίτρεπτη, στο βαθμό που οι χρωματικές διακρίσεις δεν μπορούν να ξεπερνούν τις τρεις σε μια ανθρώπινη γλώσσα.

1.2 'αξία'

Δισδιάστατη είναι κατά τον Saussure η εκτίμηση της αξίας γενικά, όχι μόνο μέσα στη γλώσσα. Την ορίζουν κάθε φορά:

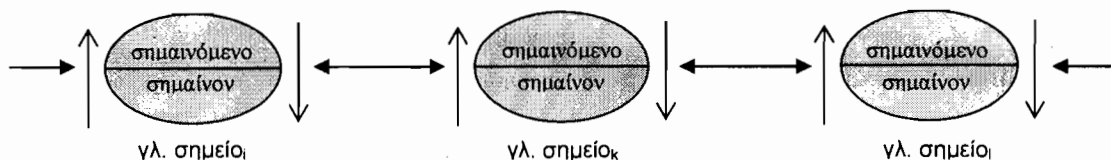
- ένα ανόμοιο πράγμα, και
- μια σειρά όμοια πράγματα.

Για να αποκτήσει αξία ένα ευρώ, π.χ., πρέπει να είναι γνωστό ότι μπορεί να εξαργυρωθεί σε κάτι διαφορετικό (μια φρατζόλα ψωμί, κτλ.)· και ακόμη, να μπορεί να συγκριθεί με άλλες μονάδες του ίδιου συστήματος (10πλάσιο του δεκάλεπτου, 1/10 του χαρτονομίσματος των 10€, κτλ.). Έτσι για να ορίσει κανείς την 'αξία' μιας λέξης, δεν αρκεί να δηλώσει με τι διαφορετικό «εξαργυρώνεται», αυτό δηλαδή ή εκείνο το νόημα· πρέπει την ίδια στιγμή να τη συγκρίνει με άλλες λέξεις που ανήκουν στο ίδιο σύστημα και βρίσκονται σε αντίθεση μαζί της.

Με άλλα λόγια, το γλωσσικό σημείο_κ, φορέας της αντίθεσης σημαίνοντος/σημαινομένου (βλ. II, 1.2, ενότητα 3))

βρίσκεται και το ίδιο σε αντίθεση με άλλα γλωσσικά σημεία:

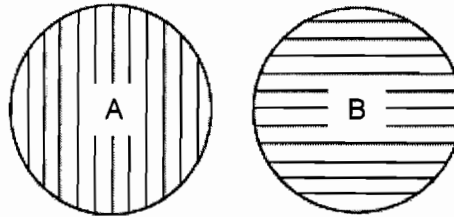
Πλάι δηλαδή στην αντίθεση με κάτι διαφορετικό (: σημαίνον/σημαινόμενο – αντίθεση στα όρια του σημείου) υπάρχει την ίδια στιγμή η αντίθεση με άλλα ομοειδή (... γλωσσικό σημείο₁ / γλωσσικό σημείο_κ / γλωσσικό σημείο₁ ... – αντίθεση στα όρια του λεξιλογίου). Η γλώσσα, επισημαίνει ο Saussure, είναι «ένα σύστημα αλληλεξαρτώμενων όρων, όπου η αξία του κάθε όρου προκύπτει αναγκαστικά από την ταυτόχρονη παρουσία των άλλων».

1.3 Παραδειγματικές και συνταγματικές σχέσεις

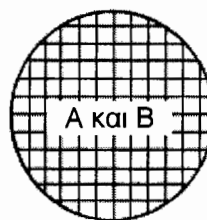
1.3.1 'κατανομή'

Το σύνολο των συμφραζομένων όπου εμφανίζεται με συστηματικότητα μια γλωσσική μονάδα ορίζει την 'κατανομή' της. Ο βαθμός ομοιότητας στην κατανομή ποικίλλει ανάμεσα στις γλωσσικές μονάδες· και η ποικιλία αυτή μπορεί να συστηματοποιηθεί ως εξής (βλ. John Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics* Cambridge University Press: Cambridge 1968: 70 κ.ε.):²⁶

- **συμπληρωματική κατανομή:** οι μονάδες δεν έχουν κανένα κοινό περιβάλλον εμφάνισης. Πβ. τις ποικιλίες πραγμάτωσης (: 'αλλόφωνα') των υπερωικών της ελληνικής, π.χ. [γ] και [γ'] του /γ/, τα αρνητικά μόρια της ελληνικής δε(ν) (: 'λόγος κρίσεως') και μη(ν) (: 'λόγος επιθυμίας'), κτλ. Αν *A* είναι το σύνολο των περιβαλλόντων εμφάνισης του δε(ν), π.χ., και *B* είναι το σύνολο των περιβαλλόντων εμφάνισης του μη(ν), η μεταξύ τους σχέση είναι αυτή του σχεδιαγράμματος

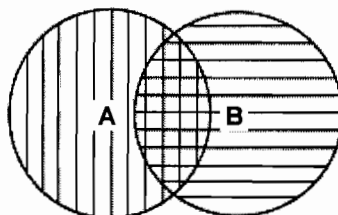

- **ισοδύναμη κατανομή:** οι μονάδες μοιράζονται τα ίδια περιβάλλοντα εμφάνισης – η ταυτότητα έχει υπόψη της φωνολογικές ή γραμματικές κανονικότητες. Πβ. τις εκφράσεις *καλός, πολύ ενοχλητικός, εξαιρετικά συμπαθής*, κτλ., που μπορούν να εμφανιστούν στην κενή θέση *Ο _____ άνθρωπος, Μου φαίνεται _____*, κτλ.

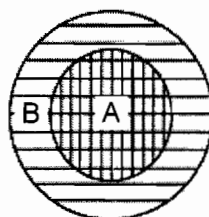

²⁶ Ελληνική μετάφραση: J. Lyons, *Εισαγωγή στη Θεωρητική Γλωσσολογία*. Μετάφραση: Ά. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Ζ. Γαβριηλίδου, Ε. Ευθυμίου. Μεταίχμιο: Αθήνα 2001.

- **επικαλυπτική κατανομή:** οι μονάδες έχουν κοινά συμφραζόμενα. Πβ. την ποικιλία πραγμάτωσης [z] του φωνήματος /s/, που συμπίπτει (κατά την προφορά του) με το φώνημα /z/, όταν ακολουθεί ηχηρό σύμφωνο

- **κατανημητική έγκλειση:** το σύνολο των συμφραζομένων μιας μονάδας είναι μικρότερο και περιέχεται (: υποσύνολο) στο σύνολο των συμφραζομένων μιας άλλης. Πβ. τα μόρια- δείκτες της υποτακτικής *ας* (απαντά μόνο σε κύριες προτάσεις) και *να* (απαντά σε κύριες και σε εξαρτημένες προτάσεις)· κι ακόμη, τους ποσοτικούς δείκτες *κανείς* (σε ορισμένα, ‘τροπικά’, περιβάλλοντα) και *κάποιος* (σε περιβάλλοντα ‘τροπικά’ ή μη), κτλ.

1.3.2 ‘ελεύθερη ποικιλία’

Γενικά μια γλωσσική μονάδα αντιτίθεται προς όλες τις άλλες που μοιράζονται μαζί της (τα) ίδια περιβάλλοντα εμφάνισης. (Κατά τον Saussure, η περιγραφή γλωσσικών μονάδων μπορεί να έχει αρνητική μόνο διατύπωση: τις προσδιορίζει ο τρόπος της διαφοροποίησής τους από τις υπόλοιπες· βλ. ‘αξία’ παραπάνω.)

Σε μερικές περιπτώσεις, ωστόσο, μονάδες που έχουν κοινά ορισμένα περιβάλλοντα εμφάνισης δεν αντιτίθενται η μία με την άλλη. Π.χ. η λέξη *μέντα* πραγματώνεται με [-nt-] ή [-nd-], το -e- της λέξης *economics* πραγματώνεται σαν [i] ή [e] στην αγγλική (αν και η διαφορά [i]-[e] παραπέμπει στην αντίθεση /i/-/e/ που είναι φορέας αντιθετικής λειτουργίας γενικότερα στη συγκε-

κριμένη γλώσσα – πβ. *bet* ‘στοιχηματίζω’ και *bit* ‘κομματάκι’). Αυτή η «ισοδύναμη» σε ένα αριθμό συμφραζομένων λειτουργία ονομάζεται ‘ελεύθερη ποικιλία’.

1.3.3 ‘παραδειγματικός’ / ‘συνταγματικός’

Το γεγονός ότι μια γλωσσική μονάδα

(α) εμφανίζεται σε *ορισμένα* συμφραζόμενα, και

(β) μπορεί να *μοιράζεται* σε κάποιο βαθμό αυτά τα συμφραζόμενα με άλλες μονάδες (βλ. 1.3.1 ‘κατανομή’)

την εμπλέκει σε δύο τύπους σχέσεων: σε **συνταγματικές σχέσεις** αντίθεσης με τις μονάδες του ίδιου επιπέδου που αποτελούν το γλωσσικό της περιβάλλον· και σε **παραδειγματικές σχέσεις** με όλες τις άλλες που μπορούν να εμφανιστούν στο ίδιο γλωσσικό περιβάλλον, είτε είναι σε σχέση **αντίθεσης** είτε είναι σε σχέση **ελεύθερης ποικιλίας** μαζί της. Το φώνημα /p/, π.χ., στη λέξη /ráli/ αναπτύσσει συνταγματικές σχέσεις με τις ομοειδείς μονάδες /a/, /l/, και /i/ του περιβάλλοντός του και παραδειγματικές σχέσεις με όλα τα άλλα φωνήματα, /γ/, /ν/, /z/, /θ/, /κ/, /τ/, /s/ και /x/, που μπορούν να εναλλαχθούν μαζί του· να πάρουν δηλαδή την ίδια συνταγματική θέση, στο περιβάλλον /-áli/.

Ανάλογες αντιθετικές σχέσεις αναπτύσσουν και οι συνθετότερες μονάδες γλωσσικής ανάλυσης (βλ. ‘αξία’ στην ενότητα 1.2, και παραδείγματα κατανομής στην ενότητα 1.3.1). Η λέξη *σπιρτόκουτα*, π.χ., μοιράζεται με τις λέξεις *γραμματόσημα*, *γελοιογραφίες*, *προκηρύξεις*, *χαρτοπετσέτες*, *συνταγές*, κτλ., τη δυνατότητα εμφάνισης στο περιβάλλον:

μια συλλογή από _____ της περασμένης δεκαετίας.

Είναι φανερό ότι ο αριθμός των μονάδων με σημασία που μπορούν να συμμετάσχουν σε μια παραδειγματική αντίθεση εξαρτάται άμεσα από την ερμηνεία (**γραμματική**, **σημασιολογική**, **πραγματολογική**, κτλ.) της «δυνατότητας εμφάνισης».

Αξίζει να προσθέσουμε δύο παρατηρήσεις πάνω στις παραδειγματικές / συνταγματικές σχέσεις:

- Η αλληλεξάρτηση της παραδειγματικής με τη συνταγματική διάσταση, ή, όπως αλλιώς λέμε, του **παραδειγματικού** με τον **συνταγματικό άξονα**, είναι θεμελιώδης για τη γλωσσική δομή: οι γλωσσικές μονάδες δεν έχουν καμιά ισχύ (βλ. ‘αξία’, ενότητα 1.2) έξω από τις συνταγματικές και παραδειγματικές σχέσεις που συνάπτουν με άλλες μονάδες· μόνο με την ταυτόχρονη εξέταση αυτών τους των σχέσεων μπορούν να αναγνωριστούν σαν μονάδες. Ο λόγος που διακρίνουμε τέσσερις θέσεις αντίθεσης στη λέξη /ráli/

π.χ. είναι ότι παραδειγματικές και συνταγματικές σχέσεις μπορούν να αναπτυχθούν σε τέσσερα σημεία:

1	2	3	4
/ -áli /	/ p-li /	/ rá-i /	/ rál- /
p	á	l	i
γ	ό	r	ο
v	ί	s	
z	ύ	v	
θ		r	
κτλ.		κτλ.	

- Η έκφραση *συνταγματικές σχέσεις* δεν είναι συνώνυμη με την έκφραση *επακολουθητικές, γραμμικές σχέσεις*: η συνταγματική διάσταση προϋποθέτει, αλλά δεν ταυτίζεται απαραίτητα με, τη διαδοχή γλωσσικών μονάδων μέσα στη –γραμμική, βλ. ΙΙ, 1.2, ενότητα 7)– διάσταση του χρόνου. Η ανεξαρτησία της συνταγματικής από τη χρονική τάξη είναι περισσότερο φανερή σε γλώσσες με σχετική ελευθερία στη **διάταξη των όρων**: η πρόταση *Το παιδί σκότωσε το φίδι* της Νέας Ελληνικής, π.χ., προσφέρεται για δύο διαφορετικές ερμηνείες συνταγματικών σχέσεων. (Αν οι συνταγματικές σχέσεις ήταν επακολουθητικές, η πρόταση θα έπρεπε να έχει μία μόνο, γραμμικά καθορισμένη, ανάγνωση):

Y	P	A
το παιδί	[σκότωσε το φίδι]	
	και	
A	P	Y
[το παιδί	σκότωσε]	το φίδι

(όπου Y = υποκείμενο, P = ρήμα, και A = αντικείμενο).

ενώ δύο πραγματώσεις σε διαφορετική χρονική (=γραμμική) ακολουθία των ίδιων όρων μπορεί να αντιστοιχούν σε μία μόνο ερμηνεία συνταγματικών σχέσεων:

Y	P	A
το παιδί	[σκότωσε το φίδι]	
	και	
A	P	Y
[το φίδι	σκότωσε]	το παιδί

1.3.4 ‘σημαδεμένος’ / ‘ασημάδευτος’

Ανάμεσα σε δύο ή περισσότερες μονάδες-μέλη μιας (παραδειγματικής) αντίθεσης μπορεί να αναπτυχθεί και ένας άλλος τύπος αντίθεσης: μία να είναι **θετική**, ή ‘σημαδεμένη’, και η δεύτερη ή οι υπόλοιπες **ουδέτερες** ή ‘ασημάδευτες’. Ένα επί πλέον στοιχείο γλωσσικής έκφρασης μπορεί να ‘σημαδέψει’ μια γλωσσική μονάδα: το φώνημα /b/, π.χ., είναι σημαδεμένο (: ηχηρό) σε σχέση με το ασημάδευτο /p/ (: άηχο), η λέξη *παιδάκι* είναι σημαδεμένη (: υποκοριστική κατάληξη) σε σχέση με το ασημάδευτο *παιδί*, κτλ. Ωστόσο, δεν είναι απαραίτητη η απουσία / παρουσία ενός συγκεκριμένου στοιχείου έκφρασης για να ισχύσει η διάκριση: η λέξη π.χ. *λιοντάρι* είναι ασημάδευτη (ουδέτερη), ενώ η λέξη *λέαινα* είναι σημαδεμένη (θετική), ως προς τη δήλωση του φύλου· πβ. τις αποδεκτές εκφράσεις *αρσενικό λιοντάρι* και *θηλυκό λιοντάρι* με τις μη αποδεκτές **αρσενική λέαινα* (: **αντίφαση**) και **θηλυκή λέαινα* (: **ταυτολογία**).²⁷

Οι ασημάδευτοι τύποι έχουν κατά κανόνα γενικότερη έννοια ή ευρύτερη κατανομή από τους σημαδεμένους.

1.3.5 ‘συνταγματικό μήκος’

Ο αριθμός των στοιχείων που συμμετέχουν σε συνταγματική σύνδεση στη σύνθεση μιας μονάδας ανώτερου επιπέδου ορίζει το ‘συνταγματικό μήκος’ της: το μέγεθος αυτό είναι αντιστρόφως ανάλογο προς τον αριθμό των στοιχείων που –μπορούν να– βρίσκονται σε παραδειγματική αντίθεση μέσα στη σύνθεση (βλ. σχετικά Lyons 1968: 80).

Η αντίστροφη αυτή αναλογία γίνεται αμέσως φανερή, αν συγκρίνουμε ανώτερες μονάδες ενός συστήματος δύο μόνο ελάχιστων μονάδων, «φωνημάτων», π.χ. *α* και *β*, με ισάριθμες ανώτερες μονάδες ενός πλουσιότερου συστήματος οχτώ «φωνημάτων», π.χ. *α, β, γ, δ, ε, ζ, η, και θ*. Αν υποθέσουμε, για να γίνει πιο απλό το παράδειγμα, ότι οι «φωνολογικοί κανόνες» και των δύο συστημάτων επιτρέπουν *όλους* τους δυνατούς συνδυασμούς των στοιχείων (πβ. τους απεριόριστους συνδυασμούς των αριθμητικών μονάδων 1, 2, 3, κτλ., σε μεγαλύτερες μονάδες με αριθμητική «σημασία»: 12, 1222322, 21, κτλ.), το πρώτο σύστημα μπορεί να σχηματίσει 8 ανώτερες μονάδες με βάση τριπλές τουλάχιστο συνθέσεις (: *aaa, βββ, ααβ, αββ, βαα, ββα, αβα, βαβ*), ενώ το δεύτερο σύστημα μπορεί να κάνει ισάριθμες διακρίσεις με βάση τα –μεμονωμένα– «φωνήματά» του απλώς (: *α, β, γ, δ, ε, ζ, η, και θ*): αν έπρεπε να διακριθούν 64 ανώτερες μονάδες, το δυαδικό σύστημα θα χρειαζόταν συνθέσεις με έκταση τουλάχιστο έξι στοιχεία (: *aaaaaa*,

²⁷ Ο αστερίσκος σημαδεύει κάτι που δεν απαντά στη γλώσσα.

$\beta\beta\beta\beta\beta, \beta\alpha\alpha\alpha\alpha\alpha$, κτλ.), ενώ το οκταδικό συνθέσεις με έκταση τουλάχιστο δύο στοιχεία (: $\alpha\alpha, \beta\beta, \dots, \alpha\beta, \alpha\gamma, \dots, \beta\alpha, \beta\beta, \dots$, κτλ.).

Όπως σημειώνει ο Lyons (ό.π.), ο ελάχιστος αριθμός ανώτερων μονάδων που διακρίνει η συνταγματική σύνδεση ενός συνόλου στοιχείων κατώτερου επιπέδου ορίζεται από τον τύπο $N = p_1 \cdot p_2 \cdot p_3 \cdot \dots \cdot p_m$ (όπου N είναι ο αριθμός των μονάδων ανώτερου επιπέδου και m είναι ο αριθμός των θέσεων παραδειγματικής αντίθεσης για τις μονάδες κατώτερου επιπέδου, ενώ p_1 δηλώνει τον αριθμό των στοιχείων σε παραδειγματική αντίθεση στην πρώτη θέση, p_2 δηλώνει τον αριθμό των στοιχείων σε παραδειγματική αντίθεση στη δεύτερη θέση, κ.ο.κ., μέχρι την τελική θέση, m .)